

LUKA PERUŠIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Narav i metoda integrativne bioetike

Rasprava

Sažetak

Integrativna bioetika je pluriperspektivno područje znanstveno-kulturne djelatnosti koje se bavi moralnom dimenzijom života radi stvaranja orijentacijskog znanja u izazovima povijesnih epoha. Navedena definicija rezultat je ispitivanja termina, pojmova i konflikata u opisima integrativne bioetike kako su bili izlagani tijekom posljednjih petnaest godina. Osovina obrade bilo je nastojanje da se jednoznačno odredi orijentacijska osnova prirode i strukture integrativne bioetike, s dva cilja: (1) ponuditi odgovore na nedoumice vezane za razumijevanje njene prirode i metodologije te (2) omogućiti kartiranje odnosa metodologijskih odrednica i razvoja metodskog obrasca za zainteresirane istraživače svih disciplinarnih područja. U prvom dijelu rada iznosim obradu pojmova (A), a u drugom dijelu rada iznosim i obrazlažem metodski predložak (B).

Polazište¹

Tijekom upečatljivog razvoja bioetičke discipline na području Središnje i Jugoistočne Europe u posljednjih trideset godina u Hrvatskoj je, kao jednoj od jezgri zbivanja, začeta *integrativna bioetika*.² Zapisani temelji ideje potječu

¹ Neke su ideje nadograđene na osnovi diplomskog rada obranjenog 2015. godine na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod naslovom *Paradigma integrativne bioetike*.

² Termin *integrativna bioetika* rabi se i u istraživačkom radu Marry Ann G. Cutter i Raphaela Sassowera, najpreciznije u djelu *Ethical Choices in Contemporary Medicine: Integrative Bioethics* (Acumen Publishing, Chesham 2007.). Do termina su dospjeli neovisno od hrvatske linije istraživanja, koja je starija. Iako postoje mnoga obilježja prema kojima su projektne namjere slične, postoji nekoliko bitnih razlika. Glavne razlike tiču se disciplinarnih dosega i središnjeg uporišta za ispitivanje (medicina /Cutter i Sassower/ vs. filozofija), opseg shvaćanja života (čovjek kao središnja tema /Cutter i Sassower/ vs. život kao središnja tema) te opseg onoga što se podrazumijeva pod »sadržajem« onoga na što se odnosi potreba za »integrativnošću« (kulturne i personalne karakteristike /Cutter i Sassower/ vs. cjelovitost ljudskog područja i djelatnosti). Usp. Iva Rinčić, Stephen Olufemi Sodeke, Amir Muzur, »From integrative bioethics to integrative bioethics: European and American perspectives«, *Journal international de bioéthique et d'éthique des sciences* 27 (2016) 4, str. 105–117. Iste je 2007. godine, vjerujem bez utjecaja jedno na drugo, u Krakovu, Poljska, formirana grupa za bioetiku u bioznanostima (*gbis*), predvođena Gregom Beckerom, koja je svoj bioetički rad nazvala *Krakovski model integrirane bio-etike*, odnosno »The Kraków Model of Integrated Bio-

iz 1998. godine, kada je Ante Čović u intervjuu za hrvatske novine *Večernji list* zaključio da bioetika mora imati »integrativnu narav«³ te da se tada već potvrdila kao »integrativna disciplina«,⁴ odnosno godinu ranije, kada u raspravi o prirodi nove medicinske etike Čović uvodi termin *pluriperspektivizam* da bi opisao »integrativni opseg« bioetike.⁵ Prva konstitutivna definicija integrativne bioetike pojavljuje se u periodu 2004.–2005. godine⁶ kao rezultat preispitivanja odrednica iz bioetičke prakse i zamjećivanja novih obilježja u razvoju bioetike.⁷ Tijekom narednih deset godina bila su objavljena tri konkretnija proširenja izvorne Čovićeve definicije (Hrvoje Jurić, Luka Tomašević, Mislav Kukoč) te su raznorodnim člancima bile utvrđene i ponavljane temeljne odrednice poput *pluriperspektivizma*, *bioetičkog senzibiliteta*, *transdisciplinarnosti* i

Ethics«. Ona se od integrativne bioetike razlikuje opsegom problema s obzirom na svoj isključivi fokus na bioznanosti. Različiti podaci o grupi dostupni su ovdje: http://www.ipconference.boun.edu.tr/ipconference-2011/downloads/Panel1_GregorBecker.pdf. Druga uža vrsta integrativne bioetike, nazvana »integrirana empirijska etika«, javlja se 2004. godine kao pokušaj usklađivanja preskriptivnih i deskriptivnih pristupa u bioetičkom ispitivanju, ponajviše zbog niza istraživanja koja pokazuju da činjenice i vrijednosti nisu odvojive. Vidi: Bert Molewijk i dr., »Empirical data and moral theory. A plea for integrated empirical ethics«, *Medicine, Health Care and Philosophy* 7 (2004) 1, str. 55–69, posebno str. 57–58. Sva četiri navedena pristupa drastično se razlikuju od Krämerova projekta »integrativne etike«, premda se tipski radi o sličnom pokušaju, naime, Krämer je htio dati do znanja da se različite etičke struje moraju moći integrirati. Vidi: Hans Krämer, »Integrative Ethik«, u: Joachim Schummer (ur.), *Glück und Ethik*, Königshausen & Neumann, Würzburg 1998., str. 93–107.

³ Ante Čović, *Etika i bioetika: razmišljanja na pragu bioetičke epohe*, Pergamena, Zagreb 2004., str. 141.

⁴ *Ibid.*, str. 144.

⁵ Ante Čović, »New paths of medical ethics«, *Synthesis philosophica* 12 (1997) 2, str. 559–571. Potrebno je uzeti u obzir da koncepti ovdje podvedeni pod bioetički diskurs imaju svoje korijene u 1986. godini, povodom osnivanja časopisa *Synthesis philosophica*. U prvom uredničkom obraćanju čitateljima, sljedeće se misli mogu pronaći: »Od svojih se početaka [časopis] potvrđuje kao pluralistički i otvoreni forum u kojemu svoje mjesto nalaze najrazličitije struje jugoslavenske filozofije« (...) »Služio je kao izvor nove intelektualne stimulacije i kao mjesto na kojemu se stvaraju mostovi komunikacije između različitih, a ponekad i suprotstavljenih, teorijskih pozicija.« (...) »Sa svojom programatskom orijentacijom, *Synthesis philosophica* pridružuje se uvijek-rastućem dijalogu između različitih struja, nešto što je samo nekoliko desetljeća ranije bilo nemoguće zamisliti.« (...) »Glavni filozofski problemi zajednički su te različiti putevi njihova rješavanja ne bi trebali služiti kao opravdanje za orijentacijski ili čak disciplinarni monolog.« (...) »Integracijom duhovnog horizonta, razlike se ne uništavaju. Štoviše, među njima uspostavlja se komunikacija.« Vidi: Editorial, »Foreword«, *Synthesis philosophica* 1 (1986) 1–2, str. 3–4.

⁶ Usp. Amir Muzur, Iva Rinčić, *Bioetička Europa našeg doba*, Pergamena, Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, Zagreb 2018., str. 106–107; Ante Čović, »Pojmovna razgraničenja: moral, etika, medicinska etika, bioetika, integrativna bioetika«, u: Ante Čović, Marija Radonić (ur.), *Bioetika i dijete: moralne dileme u pedijatriji*, Pergamena, Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju, Zagreb 2011., str. 11–24, str. 22–23; Ante Čović, »Bioethik unter den Bedingungen des Postkommunismus – Fallbeispiel Kroatien«, u: Ante Čović; Thomas Sören Hoffmann (ur.), *Bioethik und kulturelle Pluralität. Die südosteuropäische Perspektive*, Academia Verlag, Sankt Augustin 2005., str. 148–172.

⁷ Usp. A. Čović, »Pojmovna razgraničenja«, str. 19–21.

orijentacijskog znanja. Ipak, izostala je iscrpnija teorijska obrada koja bi mogla olakšati snalaženje u kompleksnosti i životnosti projekta integrativne bioetike, pogotovo s obzirom na programatske pojmove. Utoliko ovim radom nastojim doprinijeti na četiri načina, (1) raspravom o definiciji integrativne bioetike u želji da se raščiste neki tipični nesporazumi i neke dileme, (2) grupiranjem citata vezanih za sastavnice definicije da bih ponudio svojevrsnu antologiju važnih fragmenata, (3) kartiranjem svojstava i potencijala sastavnica da bih sugerirao što se može uspješno razvijati te (4) formuliranjem metodološke strukture da bismo mogli razmotriti makar jedan vid metode primjene. Prije nego se, međutim, rezultati prvog pothvata izlože, uputio bih tri napomene.

Prva napomena: obje konstitutivne definicije *integrativne bioetike*, filozofa zagrebačkog kruga Ante Čovića i Hrvoja Jurića, iznesene su kao definicije *bioetike*. Nakon njihovih programatskih radova, »integrativna bioetika« uopće još nema jasnu sebi svojstvenu definiciju, nego se isključivo luči iz 1) opisnih sadržaja te 2) podteksta dviju definicija. Primjerice, nakon što Jurić iznese svoju definiciju (integrativne) bioetike, tek u popratnom pojašnjenju navodi da »tako shvaćenu bioetiku« obilježava, između ostaloga, »integrativnost«,⁸ dok malo dalje u radu objašnjava da bi se, na tragu prethodne definicije bioetike, samu »integrativnu bioetiku« moglo razumjeti kao »čvrsto tijelo u određenom prostoru, čija je uloga da permanentno upija energiju, te da je isijava prema drugim tijelima u prostoru, koja su za tu energiju prijemčiva«. ⁹ Za drugi primjer vrijedi navesti Čovićevu kratku razradu integrativne bioetike nakon definiranja *bioetike* i opisivanja razvojnih etapa, gdje tek naknadno piše da integrativnu bioetiku »karakterizira široko predmetno područje«, a da je »u metodološkom pogledu« obilježena »interdisciplinarnošću« i »pluriperspektivizmom«. ¹⁰ Ovu neobičnost diskurzivne usmjerenosti prema općoj bioetici

⁸ Hrvoje Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, u: Velimir Valjan (ur.), *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije*, Bioetičko društvo u BiH, Sarajevo 2007, str. 77–99, str. 83.

⁹ Ibid., str. 85. Naknadno, Jurić dva opisa za bioetiku objedinjuje trećom varijantom osvrta: »Integrativna bioetika polazi od predmetne integracije svih aspekata života i od metodološke integracije pod vidom interdisciplinarnosti i pluriperspektivnosti, tako da bi ju se moglo definirati kao otvoreno područje susreta i dijaloga različitih znanosti i djelatnosti, te različitih pristupa i pogleda na svijet, koji se okupljaju radi artikuliranja, diskutiranja i rješavanja etičkih pitanja vezanih za život, za život u cjelini i u svakom od dijelova te cjeline, za život u svim njegovim oblicima, stupnjevima, fazama i pojavnostima.« Vidi: Hrvoje Jurić, »Život usred života: zašto i kako je nastajala bioetika?«, *Sarajevske sveske* 47–48 (2015), str. 13–23, str. 19.

¹⁰ A. Čović, »Pojmovna razgraničenja«, str. 23. Komentar: perspektivu se u ovakvom diskursu ne smije pojmiti kao kakvo subjektivno stajalište, pa da bi se na temelju toga moglo tvrditi da integrativna bioetika želi znanosti pretvoriti u puko subjektivna stajališta, nego se pojam mora razumijevati kao svojevrsni sinonim za jezgu znanja. »Perspektiva prirodnih znanosti« znači »jezgra znanja prirodnih znanosti«, izvor iz kojega izvlačimo znanja koja bi mogla biti potrebna za razumijevanje odabranog istraživačkog problema.

mora se razumjeti kao ideju da ono što obilježava integrativnu bioetiku zapravo obilježava bioetiku na način kako joj predstoji njena vlastita budućnost i kako odgovara njenoj »pravoj prirodi«, a da u protivnom strujanju ona nema dugoročnog smisla. Povijesni razlog za to proizlazi iz činjenice da je integrativna bioetika izrasla, s jedne strane, na već navedenoj konceptualnoj osnovi još tijekom osamdesetih u okviru filozofije, a s druge strane, iz diskurzivnog razvoja bioetike (nove medicinske etike) na području Republike Hrvatske. Tvrđnju možemo potvrditi s najmanje dvije ključne izjave:

»Pa ipak, definicija se [bioetike] manje odnosi na bioetiku kakva jest, a više na bioetiku kakva bi trebala biti da bi mogla odgovoriti zadaćama (...).«¹¹

»Ja smatram da bioetika, već po svome pojmu, ima obvezu da reflektira o mnogo širem spektru pitanja od onih humano-biomedicinskih. Ona, dakle, ne može biti niti samo nova medicinska etika niti nekakva podvrsta filozofijske etike. I po predmetu i po metodi bioetika bi trebala biti nešto mnogo šire. Upravo u Hrvatskoj, u suradnji s bioetičarima i Europe i svijeta, nastala je koncepcija integrativne bioetike (...).«¹²

»Neprirodnost« rabljenja bioetike kao, zapravo, nove medicinske etike, razlučit se može na temelju praćenja primjene identifikacijskog prefiksa. U Europi, napose u okviru projekata integrativne bioetike i europske bioetike, prefiks *bio-* odnosi se često na izvorni grčki pojam *bios*. Takvo se razumijevanje prefiksa ujedno nalazi u spisima Fritza Jahra, europskog »oca« bioetike.¹³ Za razliku od toga, tradicija s izvorom u Sjedinjenim Američkim Državama razumijevanje bioetike zasniva na prefiksu *bio-* koji se odnosi na istraživanja i inovacije u području bio-znanosti te time pokazuje neotklonjivu tematsku ograničenost.¹⁴ Stoga se pri govoru o definiciji i smislu integrativne bioetike

¹¹ Ante Čović, *Etika i bioetika*, Pergamena, Zagreb 2004., str. 29.

¹² Hrvoje Jurić, »Budućnost je u biocentrizmu« (intervju, razgovarala Iva Cupać Marković), *H-Alter*, prema: *Novi list* (14. 6. 2008.). Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/buducnost-je-u-biocentrizmu> (pristupljeno 28. 12. 2018.).

¹³ Usp. Fritz Jahr, »Wissenschaft vom Leben und Sittenlehre«, *Fritz Jahr*. Dostupno na: <http://www.fritz-jahr.de/downloads/fj-wissenschaft.pdf> (pristupljeno 18. 1. 2018.).

¹⁴ Usp. Duška Franeta, Evangelos D. Protopapadakis, *Primenjena etika*, Mediterran Publishing, Novi Sad 2014., str. 19; Albert R. Jonsen, »Bioethics, History of«, u: Bruce Jennings (ur.), *Bioethics*, sv. 1, Gale – Cengage Learning, Meksiko 2014., str. 331–336, str. 332; Tonči Matulić, *Bioetika*, Glas Koncila, Zagreb 2001., str. 22; Marianne Talbot, *Bioethics: An Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2012., str. 4; Velimir Valjan, *Bioetika*, Svjetlo riječi, Sarajevo, Zagreb 2004., str. 13. Problem ograničenosti takvog shvaćanja pokazao se preko globalnog rasta opsega tema unutar bioetike, tj. nadišlo se špekuliranje o normativnom djelovanju u medicini, menadžmentu i pravu. Pomak se najjasnije odražava višestrukim revidiranjem definicije bioetike i proširenjem tipologije bioetičkih problema u dominantnoj enciklopediji bioetike koju su začeli na američkom Sveučilištu Georgetown. Mogu se istaknuti dvije reakcije koje su posredno o tome dale do znanja. Prva je reakcija Alberta R. Jonsena iz 2000. godine, jednog od urednika navedene enciklopedije, u kojoj govori o potrebi tematskog proširenja (usp. Albert R. Jonsen, »Why Has Bioethics Become So Boring?«, *Journal of Medicine and Philosophy* 25 (2000) 6, str. 689–699, posebno str. 691–692), a druga je renomiranog

može govoriti na temelju dvije konstitutivne definicije, ali treba uzeti u obzir da pretpostavljaju svojevrсно stapanje pojmova *bioetika* i *integrativna bioetika*. Vrijedi isto za opisno proširenje iz pera franjevca Luke Tomaševića kada, pod utjecajem katoličke teološke profesije i projekta integrativne bioetike, za bioetiku zaključuje da »ma koliko bioetika imala različitih perspektiva, pristupa i stavova, svi su oni usredotočeni na jednu točku koju zovemo *životom*, a sama bioetika u krajnjoj liniji nije ništa drugo nego *ljubav prema životu*«. ¹⁵ Slično ističe Thomas Sören Hoffmann, njemački su-tvorac inicijalnog projekta na kojemu se projektna struktura integrativne bioetike zasnivala:

»... u najboljem smislu, bioetika se, u jednu ruku, može razumjeti kao način očuvanja naše autonomije i slobode pod uvjetima visokotehničke medicine i otuđenja pojedinca, uzrokovanog potonjim; u drugu ruku, poima se kao nova, ne više 'antropocentrička' paradigma razumijevanja toga što sloboda i autonomija mogu biti.« ¹⁶

Druga napomena: tek godine 2009. (usputno), a zatim 2011. i 2012. dolazi do izravnog definiranja integrativne bioetike. Najprije to čini Luka Tomašević u predgovoru jednog zbornika, zatim 2011. godine Hrvoje Jurić, a 2012. godine Mislav Kukoč, filozof splitskog kruga, koji objavljuje rad u kojemu se nalazi *novo* definiranje integrativne bioetike, s proširenjem definicija i opisa iz radova Ante Čovića i Hrvoja Jurića. ¹⁷ Ovu činjenicu posebno navodim zato što se Kukočeva definicija rijetko ili gotovo uopće ne pojavljuje kao referenca za razumijevanje projekta integrativne bioetike, što se treba smatrati propustom jer se radi o definiciji kojom se uvodi određenje dano pravnom regulacijom, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju.

urednika jednog od vodećih časopisa iz područja medicinske (bio)etike, Juliana Savulescu, koji je 2015. godine istaknuo da bez dobre filozofije u bioetici, evidentno disciplinarno otuđenoj, neće biti napretka (usp. Julian Savulescu, »Bioethics: Why Philosophy Is Essential for Progress«, *Journal of Medical Ethics* 41 (2015) 1, str. 28–33; usp. H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 95–96. Na te potrebe proponenti ideje integrativnosti, samim time i integrativne bioetike, upozoravaju već petnaest do dvadeset godina.

¹⁵ Usp. Luka Tomašević, »Predgovor«, u: Ante Čović, Nada Gosić, Luka Tomašević (ur.), *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike*, Pergamena, Zagreb 2009., str. 9–11, str. 11. Premda nije izrečeno, ideja je moguće došla preko ranog utjecaja poznatog bioetičara Darryla R. J. Macera, suradnika Ivana Šegote, koji je još 1998. godine objavio djelo pod naslovom *Bioethics is Love for Life* (Eubios Ethics Institute, Tsukuba 1998.). Djelo je dostupno na stranicama instituta: <http://www.eubios.info/BLL.htm> (pristupljeno 10. 1. 2018.). Jedan citat iz kasnijeg članka: »To je koncepcija ljubavi, balansiranje dobrobiti i rizika odabira i odluka.« – Darryl R. J. Macer, »Fritz Jahr and Love of Live«, u: Amir Muzur, Hans-Martin Sass (ur.), *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: The Future of Integrative Bioethics*, LIT Verlag, Berlin – Münster – Wien – Zürich – London 2012. U kasnijim radovima Tomašević je rabio pojam *eubiozija*.

¹⁶ Thomas Sören Hoffmann, »The Philosophical Concept of Life and Its Role in the Foundation of an Integrative Bioethics«, *Synthesis philosophica* 30 (2015) 1, str. 5–15, str. 13.

¹⁷ Mislav Kukoč, »Development of integrative bioethics in the Mediterranean area of South-East Europe«, *Med Health Care and Philos* 15 (2012) 4, str. 453–460, str. 456.

Treća napomena: definicijska neuhvatljivost i sklonost opisivanju umjesto definiranja za jedan od svojih učinaka ima kritiku integrativne bioetike. Postoji nekoliko negativno nastrojenih tekstova koji se bave navodnim propustima u integrativnoj bioetici, no njih se s opravdanjem može razumijevati ne kao kritiku, nego kao kritizerstvo, premda ih se i kao takve ne bi trebalo zanemariti. U ovom se radu tih tekstova neću doticati iz dva razloga, (1) pobijanje argumenata iz tih radova zahtijeva poseban osvrt jer radi se o dubinski loše strukturiranim prigovorima s pogrešnim pretpostavkama, negativnom selekcijom te iznimno puno faktografskih netočnosti, poradi čega je potrebna iscrpnija i opreznija analiza; (2) za kartiranje se nadam da bi moglo uspjeti biti makar jednom od odskočnih dasaka za kritiku kritizerskih nastupa. Pored toga, integrativna bioetika svoju je definiciju iznjedrila u specifičnom radnom kontekstu razvoja jednog znanstveno-kulturnog projekta. Tijekom 2004. godine pokrenut je hrvatsko-njemački međunarodni projekt (voditelji Walter Schweidler, Thomas Sören Hoffmann, Ante Čović i Hrvoje Jurić),¹⁸ koji je rezultirao razvojem škola integrativne bioetike u najmanje četiri Europske države – u Njemačkoj, Hrvatskoj, Grčkoj i Bugarskoj, čime je ona dobila, na unutarnjoj kulturnoj nijansiranosti: od središnjice do središnjice interpretira se u ponešto razmaknutim blokovima smisla, ponegdje i relativno blisko principalizmu. U ovom istraživanju nisam ulazio u kompariranje s definicijskim izvedbama iz prostora drugih blokova jer me zanimaju potencijali specifično hrvatskog projekta.

Stoga, uvod se može zaključiti pregledom temeljnih definicija integrativne bioetike:

[IB-I] »... pluriperspektivno područje u kojem se u interakciji raznorodnih perspektiva stvaraju uporišta i mjerila za orijentiranja u pitanjima koja se odnose na život ili na uvjete i okolnosti njegova održanja.«¹⁹

[IB-II] »... otvoreno područje susreta i dijaloga različitih znanosti i djelatnosti, te različitih pristupa i pogleda na svijet, koji se okupljaju radi artikuliranja, diskutiranja i rješavanja etičkih pitanja vezanih za život, za život u cjelini i u svakom od dijelova te cjeline, za život u svim njegovim oblicima, stupnjevima, fazama i pojavnostima.«²⁰

¹⁸ O ovome postoji više izvora, kao i same programske knjižice različitih održanih aktivnosti, no zbog šireg sadržaja teksta preporučam: Iva Rinčić, Amir Muzur, »Variety of Bioethics in Croatia: a Historical Sketch and a Critical Touch«, *Synthesis philosophica* 26 (2011) 2, str. 403–428, posebno str. 412–414.

¹⁹ A. Čović, »Bioethik unter den Bedingungen des Postkommunismus – Fallbeispiel Kroatien«, str. 149–151.

²⁰ H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 82. Zanimljivo, na internet stranicama Centra za bioetiku, osnovanog 1986. godine, u sklopu opisa toga što je *bioetika* piše: »Etičko-moralna pitanja vezana uz sam život, na svim njegovim razinama i razvojnim

[IB-III] »... koncepcija integrativne bioetike, koja s jedne strane integrira sva pitanja koja se tiču života, a s druge strane sve pristupe koji su relevantni za postavljanje, artikuliranje i rješavanje tih pitanja.«²¹

[IB-IV] »... interdisciplinarna i pluriperspektivna znanost ili područje 'u kojem se u interakciji raznorodnih perspektiva stvaraju uporišta i mjerila za orijentiranja u pitanjima koja se odnose na život ili na uvjete i okolnosti njegova održanja' [Čovićeva definicija].«²²

[IB-V] »Integrativna bioetika može se definirati kao interdisciplinarno i pluriperspektivno razmatranje moralnih dilema uzrokovanih novim tehnološkim mogućnostima manipulacije životom: ljudskim i neljudskim životom, životom živih bića i uvjeta života; drugim riječima, životom kao cjelinom i svim njegovim dijelovima, životom u svim njegovim oblicima, stupnjevima, fazama i pojavnostima.«²³

[IB-VI] »Dakle, integrativna bioetika interdisciplinarno je polje dijaloga i susreta različitih humanističkih, društvenih, prirodnih i tehničkih znanosti, no također je i izvanznanstveno polje u kojem se različiti svjetonazori i kulturne perspektive susreću u otvorenom dijalogu te se s integrativno-bioetičkom osjetljivošću približavaju problemu života u njegovoj cjelini.«²⁴

Komparativno razumijevanje pojmovnih odnosa u danim definicijama nije bilo lako zbog uvođenja nove terminologije, opisne opširnosti, intrareferentnosti i čimbenika razlike, no može ih se povezati prema srodnosti i namjeri jer unatoč pojmovnoj različitosti sve definicije prožima isto razumijevanje. S tim u vidu, slijedi rasprava o definiranju i smislu konstitutivnih elemenata integrativne bioetike.

stupnjevima (...). Osim pitanja o ljudskom životu, bioetika istražuje odnos prema životu općenito, na svim njegovim razinama. Zahvaća u pitanje pogodnih ili nepogodnih uvjeta za život i zdravlje, dohvaćajući tako područje napučenosti i okoliša, zapravo cjelokupno područje biosfere. Kao disciplina, bioetika sustavno proučava i vrednuje ljudsko djelovanje na području znanosti o životu, zdravlju, bolesti i smrti, u svjetlu etičko-moralnih vrednota i načela.« *Wayback Machine* pokazao je da je tekst postavljen najkasnije 13. 7. 2007. godine. S obzirom na teoriju o »tri faze života pojedinca« koja se kasnije u opisu spominje, može se zaključiti da se u tekstu na samim internet stranicama radi o isječcima i dopunama iz prethodnog općeg rada Valentina Pozaića. Jesu li autori utjecali jedan na drugoga ostaje otvorenim pitanjem. Vidi: »Bioetika«, *Centar za bioetiku*. Dostupno na: <http://www.bioetika.ftidi.hr/bioetika.htm> (pristupljeno 10. veljače 2019.).

²¹ H. Jurić, »Budućnost je u biocentrizmu«.

²² L. Tomašević, »Predgovor«, str. 11.

²³ Hrvoje Jurić, »Hans Jonas' integrative philosophy of life as a foothold for integrative bioethics«, *JAHR* 2 (2011) 4, str. 511–520, str. 512.

²⁴ M. Kukoč, »Development of integrative bioethics in the Mediterranean area of South-East Europe«, str. 456. Treba imati na umu da je ovdje rabljen pojam »izvanznanstveno« u originalu »extra-scientific«. Prijevodom značenje pojma nije izravno preneseno onako kako je upotrijebljeno u članku napisanom na engleskom jeziku. Ovo ističem zato što se u nekim člancima na hrvatskom jeziku pojavljuje takvo pojmovlje. Ako se u prijevodu na hrvatski ostavi modifikator »ekstra«, gubi se značenje i latinskog korijena i engleske primjene te se provodi prisilna zamjena značenja na hrvatskom jeziku. Ne misli se na to da je integrativna bioetika izvanredno znanstvena, nego na to da premašuje područje jezgri znanja u znanosti.

A. O definiciji i njenom značenju

A1. Komparativna sinteza definicija – primarna mjesta

Postoje dva važna mjesta koja se većinski preklapaju u navedenim definicijama: polazišno određenje – kakav je integrativna bioetika tip bića²⁵ – i završno određenje – kojim »bićem« ona »vlada«.

A1.1. Polazišno određenje

A1.1.1. (Otvorena) područnost

U pogledu polazišnog određenja navodi se da ćemo za integrativnu bioetiku reći da je *područje* ili *polje*, što se može razumjeti dvojako: doslovno, u kontekstu određenja znanstvene disciplinarnosti, i preneseno, u kontekstu određenja njene prirode, tj. njenog »ponašanja«. Doslovno razumijevanje vezano je za pravno uređenje znanosti u Hrvatskoj, preko Pravilnika o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama, koje strukturira hijerarhiju oblasti disciplinarnog djelovanja, a sukladno tome određuje specijalizaciju istraživača. U Pravilniku se u naslovu i tijelu teksta egzaktno pojavljuju tri stupnja opsega – područje, polje i grana znanosti. Prema verziji Pravilnika iz 2009. godine, integrativna bioetika prepoznata je kao *polje* koje potpada pod *područje* interdisciplinarnih znanosti. Time se razlikuje od medicinske etike koja se pojavljuje kao grana u polju kliničkih medicinskih znanosti te od filozofijske bioetike koja se pojavljuje kao tercijarna grana u polju filozofije. Dvije od navedenih definicija, Čovićeva i Jurićeva, nastale su prije donošenja te verzije pravilnika, dok su Tomaševićeva i Kukočeva nastala nakon, a možda se i revidirana Jurićeva verzija oslanja na to jer uvodi pojam *interdisciplinarnost*.

Dopustivo je pretpostaviti da integrativna bioetika kao znanstvena djelatnost smjera k razmjernosti pojma *područje* jer je, u najmanju ruku, tako razumijevana od strane Čovića i Jurića, ali kod Tomaševića i Kukoča imamo slučaj normiranja znanstvene djelatnosti integrativne bioetike prema utvrđenom pravilniku. Posebno se u Kukočevoj definiciji jasno pojavljuje izraz *interdisciplinarno polje*, odražaj pozicije dane pravilnikom, što Kukoč usputno navodi na str. 458 citiranog članka. S obzirom na to da takvi pravilnici dijelom prate kulturni razvoj i aktualnu praksu, a dijelom su arbitrarni, ne smije se dopustiti da bilo koji znanstveni entitet bude u potpunosti oblikovan i promišljan na temelju uslužnih akata nekog pravilnika, ali svakako se i takvo određivanje može i mora prihvatiti u postupku uređivanja djelatnosti jer ono ne obitava u

²⁵ U ontološkom smislu: ono što jest kako jest, svako nešto na što se može uputiti da nekako jest.

fantaziji. Za to je najbolji primjer *filozofija* zato što je sustavi pravne regulacije obrazovanja uvijek nekako moraju normirati definicijama, ali po svojoj prirodi filozofija premašuje granice većine takvih normiranja. Uzimajući u obzir IB-I, IB-II i IB-IV, u kojima se ne pojavljuje *polje*, nego *područje*, razlika između polja i područja stvara nam problem, kako s obzirom na to na što se u pogledu pravnih odnosa referira, tako i s obzirom na značenjske vrijednosti. Definicija ne može podnijeti da se, s jedne strane, piše o »(otvorenom) području«, a da se s druge strane piše o »(interdisciplinarnom) polju« jer, osim što se radi o značenjski drugačijim – sličnim, svakako, ali time drugačijim – pojmovima, ova »otvorenost« i ova »područnost« premašuju okvir ovoga »polje« i ovoga »interdisciplinarno«.

Značenjski, *polje* je djelomično sinonimno s *područjem*, no postoji jedno dublje razlikovanje. Etimološki, *polje* je označavalo *praznu, neobrađenu zemlju* (suprotno: *njiva*) ili što *prazno, otvoreno i slobodno*, iz čega je proizašlo *poljana* ne samo kao livada u šumi nego i kao svako otvoreno područje izvan kuće. *Izaći napolje* znači *biti na otvorenom području*. Indoeuropski korijen upućuje na što *široko, ravno*, dok latinski korijen upućuje na što *otvoreno, javno, očito*. Aktivnosti koje je čovjek na takvom čemu provodio i prostor-vrijeme koje se takvim moglo nazivati najbolje se nalazi u značenju polja kao prostora na kojem se djeluje. *Polje* je u prenesenom značenju stoga još i *djelokrug, područje, mjesto* na kojemu se što *obrađuje – opseg kakve djelatnosti* – što je ujedno i opis za *područje*. *Područje* u sebi nosi tvorbenu značenje riječi *pod-*, koja utjelovljuje *bivanje ispod*, a time i *kretanje odozdo ili rad odozdo*, što tvori *temeljni ili kakav donjih sloj čega*, no također i *ono čime je ovladano*. Posljednje nas vodi do riječi *ruka*, postajući tako ono što nam je *pod rukom, ispostavljeno na djelovanje, rukom ovladano*. Etimološki, *ruka* je nastala na osnovi baltijsko-slavenske tradicije od glagola *skupljati*, ono čime se što *skuplja, sabire* – ruka je *sakupljalo*. *Područje* tako je prostor na kojemu se što *okuplja ili sabire* ili ono što je *okupljeno i sabrano*, odnosno označava prostor ili skup nečega čime je ovladano jer moći sakupiti i to zadržati pri sebi znači time vladati. Važno je naznačiti da ni u jednoj varijanti razumijevanja na slavenskim jezicima ni *područje* ni *polje* ne označava nikakav oblik zatvorenosti, a niti u drugim jezičnim tradicijama. Premda u pogledu ljudske kulture *polje* i *područje* uvijek nečemu pripajamo, nazvati nešto područjem ili poljem znači da je to, ma kako ovladano i utvrđeno, uvijek propusnih granica. Međutim, obrada značenja pokazuje nam da *polje* ima određenje onog što je uvijek još izvan i još neovladano, dok je *područje* identificirano i pounutreno. Gledajući kako su prema pravilniku utvrđena »područja«, »polja« i »grane« (etimološka je veza sljedeća: *grana – granica – vršak grane – rub (granica) – poljana – o-granjena livada u šumi*), dublje značenje ovih riječi samo se djelomično poštuje. Radi se o proizvoljnoj, pragmatičnoj identifikaciji zasnova-

noj na razmjernosti prostora djelatnosti, naime zato što se *polje* kroz povijesnu primjenu uvriježilo za označavanje manjih prostornih opsega tla.

Uzmemo li izloženo u obzir, (1) *otvoreno* se može izostaviti iz definicije jer i *polje* i *područje* po sebi podrazumijevaju otvorenost, (2) *područje* točnije označava djelatni profil integrativne bioetike i već po sebi pretpostavlja *poljnost*. Ako se ovim »otvoreno« želi suprotstaviti antitezi koja se podvukla pod te pojmove, naime ideja specijalističke, kompartmenzijske znanosti monoperspektiva, nisam siguran bi li se to trebalo rješavati na razini definicije jer, a vidjet će se i u daljnjoj analizi, gotovo svi drugi pojmovi to već podrazumijevaju, uključujući i *područje*.²⁶

A1.1.2. Interdisciplinarnost

Kada je u pitanju *interdisciplinarnost*, govorimo o svojstvu koje ima moć utjecati na razumijevanje i organizaciju znanstvene prakse. Problem s »interdisciplinarnošću« leži u tome što »interdisciplinarnost« nema jednoznačnu definiciju i često se zamjenjuje ili miješa s »pluridisciplinarnošću«, »multidisciplinarnošću«, »postdisciplinarnošću« i »transdisciplinarnošću«, a ove s njom, pri čemu ta zamjena ne znači pogrešku, nego razliku u tradicijama. To nije samo problem regionalnih istraživanja, niti su regionalna istraživanja u sukobu s globalnim istraživanjima, nego je taj problem prisutan u cijelom svijetu na svim razinama. Često teškoća bude u tome što se ne provjerava odakle točno dolaze obrazloženja što se pod kojim pojmom podrazumijeva i što ta obrazloženja propuštaju sagledati, posebno zato što ovi termini intenzivno ulaze u upotrebu tijekom 70-ih godina 20. stoljeća, pa možemo govoriti o najmanje pola stoljeća njihova postojanja. Usporedbom se sljedećih primjera problem da jasnije dočarati:

»Interdisciplinarni pristup posvećen je istraživanju u kojemu znanstvenici, iz dvije ili više disciplina, rade zajedno u područjima koja se preklapaju ili u područjima koja se međusobno presijecaju, pa se interdisciplinarnost može shvatiti kao gradnja zajedničkoga modela za discipline koje su uključene.«²⁷

²⁶ Treba uzeti u obzir da razumijevanje značenja *područje* u okviru povijesnog razvoja bioetike na području Hrvatske ima ranu, zanimljivu inačicu. Ovdje sam ga objašnjavao u sklopu sustava znanosti kada je pojam znanosti shvaćen u svom širem, *Wissenschaft* modelu. Međutim, najranije je Čovićovo razumijevanje znanosti, kada govori o bioetici kao »interdisciplinarnom problemskom području«, korpus takozvanih nomotetičkih znanosti. Iz takve perspektive, kada Čović govorio o bioetičkoj epohi, onda ujedno govorio o tome kako to šire područje mijenja i praksu znanosti. Nakanadni se pomak prirodno dogodio i kod Čovićeva razumijevanja, s obzirom na to da u tom istom izvornom relacioniranju čak ne doživljava filozofiju kao dio znanosti, ali kasnije jest razumljena kao orijentacijska znanost, tj. u pojmovni su korpus uključene i takozvane hermeneutičke znanosti. Usp. A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 117, 140, 145.

²⁷ Krešimir Cerovac, »Transdisciplinarni pristup učenju i istraživanju na sveučilištu«, *Metodički ogledi* 20 (2013) 1, str. 15–31, str. 17–18.

»Bioetika je interdisciplinarno složene naravi, što bi izražavalo smisao *totaliteta*, u smislu epistemološkoga ujedinjena različitih znanja, omogućavajući ujedno nadilaženje sindroma spontanog *miješanja* i pukog *fluktuiranja-prelaženja* različitih znanja, jer sam *totalitet* podrazumijeva dublji smisao od odnosa između cjeline prema svojim dijelovima, te zahtijeva cjelovito logičko-strukturalno-pojmovno ujedinjenje.«²⁸

»Iako je često korištena ili zloupotrebljavana kao sinonim za jedinstvo znanja, kao oblik ili okvir znanstvenog ispitivanja interdisciplinarnost se ne bi trebala gledati s jednakom skepsom. Budući da se problemi s kojima se čovječanstvo suočava – društveni, ekonomski, kulturni, obrazovni, liječnički, okolišni, poljoprivredni – rijetko određuju jednim intelektualnim radnim okvirom, naša je temeljna pretpostavka da njihova rješenja zahtijevaju integrativne doprinose mnogih disciplina iz raznolikosti dimenzijskih sjecišta.«²⁹

»... i Papinska akademija devedesetih godina dvadesetog stoljeća nastojala [je] ponuditi primjerenu bioetičku metodu, što je izraženo u 'Motu proprio' i onda ponovljeno u 'Statutu': 'proučavati, obavještavati i obučavati' sve što se odnosi na znanstvene, filozofske, etičke i pravne probleme u vezi s ljudskim životom.' Akademijinu metodu možemo definirati kao *interdisciplinarno-integrativnu*. Tu je metodu Elio Sgreccia, dopredsjednik Papinske akademije za život, nazvao metodom *interdisciplinarne integracije*.«³⁰

»... *interdisciplinarnost* – poticanje dijaloga i iznalaženje modusa za suradnju svih tih disciplina (...).«³¹

»Interdisciplinarnost (...) transfer koncepata iz jednog polja promatranja (ili područja stvaranja) u drugo; u procesu, koncept se ili očuva stabilnim (...) ili evoluirira kroz kontinuiran izomorfni proces tijekom kojega se preoblikuje.«³²

Uputno je, u danom pogledu, i to da jedan od najiscrpnijih izvora za pitanja višeg stupnja disciplinarnosti organizacije – *Oxford Handbook of Interdisciplinarity* – ni u jednom trenutku ne daje jasnu definiciju interdisciplinarnosti, a kamoli definiciju iza koje odabire stajati unatoč tome što sebe naziva priručnikom. Iz toga ne proizlazi da svi znaju što je interdisciplinarnost, nego da zapravo ne zna nitko.³³

Na temelju iznesenih definicija, a da pritom samo usputno spomenem da niz autora definira »multidisciplinarnost«, »transdisciplinarnost« i »pluridis-

²⁸ T. Matulić, *Bioetika*, str. 186.

²⁹ Patricia L. Rosenfield, Frank Kessel, »Closing Commentary. Fostering Interdisciplinary Research: The Way Forward«, u: Frank Kessel, Patricia L. Rosenfield, Norman B. Anderson, *Interdisciplinary Research. Case Studies from Health and Social Science*, Oxford University Press, Oxford 2008., str. 429–464, str. 430.

³⁰ Darija Rupčić, *Status ljudskog embrija pod vidom bioetičkog pluriperspektivizma*, Pergame-na, Zagreb 2013., str. 20.

³¹ H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 84.

³² Michael Finkenthal, *Complexity, Multi-Disciplinarity and Beyond*, Peter Lang, New York 2008., str. 86.

³³ Usp. Robert Frodeman, Julie Thompson Klein, Roberto C. S. Pacheco (ur.), *Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, Oxford University Press, Oxford 2010.

ciplinarnost« onako kako ponuđeni citati opisuju interdisciplinarnost, kao i to da neki autori nikada ne govore o nečemu poput »interdisciplinarne znanosti«, nego uvijek samo o »interdisciplinarnosti« – kao o popratnom svojstvu koje donosi određenu raznolikost znanstvene i metodološke izvedbe – jedini je zaključak taj da se radi o arbitrarno korištenom, o kontekstu i znanstvenoj kulturi iznimno ovisnom skupu pojmova. Pitanje »interdisciplinarnosti« više je vezano uz kulturne i intelektualne potrebe s obzirom na suvremeno društvo, više je vezano za izražavanje općih stremljenja kojima se već pedesetak godina želi prestati s kompartmenizacijom, strogom specijalizacijom i monoperspektivnošću u znanosti, nego što se doista radi o jasno utvrđenoj naravi, funkciji i smislu »nad-disciplinarnog«.

S obzirom na obznanjeno, istraživači iz mreže integrativne bioetike, kao i istraživači drugih projekata, slobodni su artikulirati razne vidove disciplinarnog umrežavanja prema njihovim potrebama s obzirom na probleme kojima se bave – sve dok u vidu imamo bilo kakvu ideju uspoređivanja s globalnim stanjem. Drugim riječima, ne može se integrativnim bioetičarima, ili po tom pitanju drugim istraživačima, bitno prigovarati što njihova terminologija manje ili nedovoljno slijedi (nečiji!) drugi dogovorni okvir zato što pravi konsenzus zbiljski ne postoji. Čak i neke iscrpne i oštroumne tipologije disciplinarnosti³⁴ tek djelomično pogađaju kako sve u zbilji istraživači razumijevaju i, tim važnije, primjenjuju te oblike rada. Treba se uzeti u obzir i to da su neki autori, poput Finkenthala, pokazali da se na kraju dana ipak radi samo o nijansama disciplinarnog mišljenja – bez obzira na stupanj disciplinarnosti. Ono što se, međutim, može slijediti jest uvjetno odabrana nominalna logika jednom kada se dogovoreni okvir postavi te se može pratiti načelni smjer kojemu svi zajedno teže, a to je najčešće eliminacija fahidiotizma, raskid s tradicijom specijalističkog odvajanja disciplina i destruktivnom kulturom akademskog superiorizma,³⁵ nekritičko proizvođenje znanja i otkrića, nesenzibilno sprezanje znanstvene djelatnosti s drugim područjima, naročito s vojnom i političkom djelatnošću, i druge kulturne prakse čiji negativni rezultati potiču na pojačanu teorijsko-praktičku komunikaciju među disciplinama i širenje sadržaja znanja i aktivnosti preko ustaljenih granica (neke) znanosti.³⁶ Na tom

³⁴ Npr. Julie Thompson Klein, »Taxonomy of Interdisciplinarity«, u: R. Frodeman, J. Thompson Klein, C. Mitcham (ur.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, str. 15–30.

³⁵ Mislim na samouvjerenje vodećih u nekoj disciplini da je njihova disciplina, tj. njihova znanost, dostojna »carske krunec« i svake pozornosti, odnosno da su druge znanosti manje vrijedne, a čemu poučavaju buduće istraživače.

³⁶ Premda, mora se ovdje usputno naglasiti, ta ekspanzija može ići kako u smjeru konstruktivnosti, npr. socijalno osjetljiva znanost, tako i u smjeru destruktivnosti, npr. primjena umjetne inteligencije u vojnom sektoru.

se »spoznajnom mjestu« često pojavljuje i koncept »postdisciplinarnosti«, najmanje zastupljen u raspravama i primjeni više-disciplinarnih koncepata, o čemu se na globalnom planu vode poučne rasprave u područjima za koja možda na prvu ruku ne bismo rekli da tome pridonose, poput turizma,³⁷ dok je kod nas o tome najviše govorio Stipe Grgas u kontekstu književnosti.³⁸ Pojam *postdisciplinarnost* implicira svojevrsni raskid s disciplinarnim mišljenjem, ili barem tradicionalnim disciplinarnim poimanjem objekata analize i primjene, koji se još uvijek nalazi u podtekstu svih navedenih »disciplinizama« kakvi u mjerama teže izlasku iz njega, a unatoč svojem dugovječnom postojanju još nije ni značajnije uzet u obzir za isto vrijeme za koje dobivamo ne-egzaktne priručnike koji se bave susjednim, već ustaljenim, radnim pojmovima.

U svakom opisanom slučaju, svepostojeća »više-disciplinarnost« o kojoj se govori jest temeljno svojstvo integrativne bioetike, ali nije i iscrpljujuće svojstvo kada se razmatra u znanstvenom pogledu. Zbog toga i radi toga, dopustivo je da se integrativnu bioetiku definira kao interdisciplinarno, ili multi-/trans-/pluri-/post-/supra-disciplinarno polje ili područje kada je to potrebno jer kada je u pitanju hijerarhija kompleksnosti interakcije disciplina, u diskursu vlada konfuzija i nesklad, dok integrativna bioetika teži prihvaćati najviši potreban stupanj takve interakcije, ali ne i biti isključivo takav. Mada se radi tek o usputnom komentaru, čini se da je toga svjestan Kukoč kada piše da integrativna bioetika »teži integriranju filozofskih i znanstvenih multidisciplinarnih/interdisciplinarnih/transdisciplinarnih pristupa bio-etici kao *etici života*«,³⁹ a takvom je neodređenom doživljavaju također Mile Marinčić i Berislav Čović.⁴⁰ Uporišta za tu tvrdnju možemo potvrditi na osnovu temeljnih tekstova o integrativnoj bioetici.

Prije svega, pojmovi *pluridisciplinarnost* i *postdisciplinarnost* ne spominju se u utjecajnijim tekstovima o integrativnoj bioetici. Multidiscipli-

³⁷ Usp. Ana María Munar, Tomas Pernecky, William Feighery, »An Introduction to Tourism Postdisciplinarity«, *Tourism Analysis* 21 (2016), str. 343–347.

³⁸ Usp. Stipe Grgas, »Neprizvani rad umjetnosti riječi«, *Književna smotra* 49 (2017) 3, str. 79–90.

³⁹ M. Kukoč, »Development of integrative bioethics in the Mediterranean area of South-East Europe«, str. 459.

⁴⁰ »... dovesti do novog pristupa bioetici, koja uz to što je *inter-multi-trans-supradisciplinarna*, relacijska i orijentacijska, postaje integrativna.« – Mile Marinčić, Berislav Čović, »Mogući doprinosi integrativne bioetike u premošćivanju jaza u odnosu vjera – znanost«, *Obnovljeni život* 67 (2012) 1, str. 107–122, str. 110. Vrijedi dati do znanja da u bilješci 33 na str. 119, Marinčić i Čović predlažu da se umjesto modifikatora »trans«, za koji vrijedi značenje »prijeći preko, prestupiti« u suprotnosti spram imanentnog i označava nadilaženje utvrđenih granica, radije rabi modifikator »supra« koji bi se, koliko razumijem njihov prijedlog, prije trebao odnositi na pozicionalnost. Razmatrajući ovaj prijedlog, koji smatram zanimljivim i poticajnim, učinilo mi se da bi trebalo koristiti obje odrednice, no u isti mah nastaju komplikacije. O tome više na drugom mjestu.

narnost je spominjao veći broj autora, no nitko nije ponudio širi komentar ili detaljniju raspravu, dok je samo Hrvoje Jurić pri obrazlaganju smisla integrativne bioetike dao orijentirajuću definiciju koju se ne nalazi kod drugih autora:

»... okupljanje svih ljudskih znanosti i djelatnosti relevantnih za bioetička pitanja (...).«⁴¹

Usputno, Marko Kos u jednom je od svojih ranijih radova naveo definiciju koju je dao Theodor Potthast i odmah je potom (makar djelomice) negirao referirajući se na Jurićevu definiciju:

»Multidisciplinarnost se odnosi na discipline koje paralelno rade na istom predmetu, ali nisu upućene jedna na drugu, već 'paralelno' izlažu svoje znanje iz različitih perspektiva, kako bi proširile znanje o istom predmetu. Unutar bioetičke domene, multidisciplinarnost znači okupljanje svih ljudskih znanosti i djelatnosti relevantnih za bioetička pitanja.«⁴²

Potthastova definicija i Jurićeva definicija, po sebi dosta široke, usporedive su s dvije opće definicije kako ih od Sima Turudija i Allena Repka prenosi Mihovil Gotal, u vrijeme pisanja rada student Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu:

»Multidisciplinarnost u tom smislu predstavlja znanstveni pristup koji se odnosi na 'sučeljavane različitih disciplina među kojima su uočljive veze' (Turudija, 1982: 34). Ova definicija prilično je jezgrovita i točna, ali zahtijeva dodatno pojašnjenje kako bi se ovaj pristup jasnije razlikovao od ostalih koncepata kojima se ovdje bavimo. Kako navodi Allen Repko, multidisciplinarnost se najčešće povezuje i pogrešno poistovjećuje s interdisciplinarnošću (Repko, 2008: 13). Multidisciplinarnost se odnosi na zajedničko predstavljanje perspektiva različitih akademskih disciplina o nekoj tematici, odnosno problematici koja im je svima zajednička. Na taj način omogućuje se uspoređivanje tih perspektiva, ali se pritom ne ide prema međusobnom povezivanju, odnosno integriranju tih perspektiva (Repko, 2008: 13).«⁴³

⁴¹ H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 84. Ovaj opis multidisciplinarnosti izravno preuzima Marija Todorovska (kao i interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti), ali ne navodi Jurića. Vidi: Marija Todorovska, »Interpretation and implementation of UNESCO's Universal Declaration on Bioethics and Human Rights«, *Jahr 1* (2010) 1, str. 51–61, str. 60.

⁴² Marko Kos, »Od Fritza Jahra do integrativne bioetike«, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 1–2, str. 229–240, str. 236–237.

⁴³ Mihovil Gotal, »Epistemologija interdisciplinarnosti«, *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme* 18 (2013), str. 66–79, str. 72. Izvori navedeni u citatu su: Simo Turudija, »Interdisciplinarni model optimizacije samoupravnog organizacionog projektovanja«, u: Zvonimir Šeparović, Božo Jušić (ur.): *Interdisciplinarnost znanosti, obrazovanja i inovacija*, Društvo psihologa Hrvatske, Pravni fakultet, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb 1982.–1984., str. 34–41; Allen F. Repko, *Interdisciplinary Research: Process and Theory*, Sage Publications, New York 2011.

Transdisciplinarnost je, začudno, drugi pojam koji se unatoč svojoj važnosti i učestalom ponavljanju opskurno, tj. usputno pojavljuje u temeljnim spisima o integrativnoj bioetici. Svojevrstu definiciju i mjesto, postavljajući je kao najviši stupanj interakcije disciplina, pokušao je dati jedino Hrvoje Jurić:

»... *transdisciplinarnost* – nadilaženje međusobnih razlika, odnosno objedinjavanje različitosti u jedinstvenom, bioetičkom pogledu fokusiranom na pitanja koja ne mogu biti proniknuta iz perspektive jedne znanosti ili jednog područja.«⁴⁴

Pored toga, većina drugih spisa posve usputno navodi transdisciplinarnost kao jedno od obilježja integrativne bioetike, ali ne postoji konkretnija rasprava ni definiranje toga što bi u praksi točno transdisciplinarno djelovanje bilo. U okviru mreže projekata, *Bioetika i aporije psihe* za sada je jedini projekt koji transdisciplinarnost koristi u imenu glavnog skupa i opisu smisla inicijative, na čemu sam osobno radio, i pod time se misli na verziju transdisciplinarnosti koja podrazumijeva kružnu komunikaciju i nadopunjavanje teorijskih i praktičnih projekata usmjerenih na neki problem tako što u postupak uključuju znanstvene i kulturne (van-znanstvene) perspektive. Pa ipak, ni tamo ne postoji izravna definicija transdisciplinarnosti, već je opet čitamo preneseno:

»Također, s obzirom na to da projekt integrativne bioetike podrazumijeva teorijsku, praktičnu i edukacijsku dimenziju djelovanja, naime transdisciplinarnog je karaktera i teži implementaciji, prirodnim se nameće podariti predmetu psihe i javne događaje koji metodom dijaložkog ulančavanja perspektiva otvaraju prijeko potrebne, kod nas slabo ispitivane probleme psihe i omogućuju povezivanje potencijalnih izvoditelja zajedničkih projekata koji će imati izravan utjecaj na situaciju u društvu.«⁴⁵

Budući da se radi o sintetičkom prenošenju kompatibilnih opisa, međutim, vrijedi u cijelosti navesti dva pasusa iz diplomskog rada Marka Kosa, pisanog na temu pitanja znanstvenog statusa integrativne bioetike, jer dana razumijevanja naginju onome što se danas najčešće poima transdisciplinarnošću i čemu najmlađi naraštaj integrativnih bioetičara teži u integrativnoj bioetici kada je ona mišljena kao društvena (kulturna) praksa:

»Transdisciplinarnost kao produktivan pristup dolazi do izražaja pri rješavanju problema društva i suživota u društvu, no projekti te vrste često su samo kratkotrajno

⁴⁴ H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 84. Slično prethodnim navodima, Kos u svom članku navodi Potthastov opis – »U transdisciplinarnosti discipline zajednički postavljaju pitanja vezana za predmet bavljenja, zajednički formiraju tijekom istraživanja, podrazumijevaju transfer metoda, ali i implementaciju političkih inicijativa, kulturnih elemenata i raznorodnih društvenih momenata.« – da bi ga potom preobrazio navođenjem Jurićeva opisa. Vidi: M. Kos, »Od Fritza Jahra do integrativne bioetike«, str. 237.

⁴⁵ »O međunarodnom transdisciplinarnom simpoziju *Bioetika i aporije psihe*«, u: *1. međunarodni transdisciplinarni simpozij »Bioetika i aporije psihe*«, Hrvatsko bioetičko društvo, Zagreb 2017., str. 11–18, str. 11–12.

i slabo financirani poduhvati ([Bergmann; Schramm, 2008] 8). Transdisciplinarnost je koncept koji je još od devedesetih godina u sukobu s tradicionalnim poimanjem 'stvaranja' znanja (Jahn, 2008: 21–22). Pri pokušajima da se riješe neki od problema suvremenog čovjeka postaje jasno da društveno djelovanje, ekološki problemi i suvremena znanost nastupaju kao usko povezani. Isprepletenost znanstvenih elemenata s ne-znanstvenim/društvenim traži novo poimanje znanosti, znanstvenog djelovanja i uloge znanstvenika (ibid.: 23). Znanje o kojem se ovdje govori dolazi s različitih strana i upućeno je na interakciju. Jahn nabroja: sustavno znanje (*Systemwissen*), orijentacijsko znanje (*Orientierungswissen*) i transformativno znanje (*Transformationwissen*) kao primjere vrsta znanja podobnih za ovakvu interakciju (ibid.: 26). No, ujedno smatra važnim upućenost u to što transdisciplinarno istraživanje iziskuje. Kao prvo, traži da društveni akteri sudjeluju u istraživačkom procesu, te da interakcija između društvenih aktera i znanstvenika bude prevedena u znanstveni diskurs. Moment prevodenja izuzetno je bitan jer pomaže pri formulaciji istraživanja koje će uzeti u obzir stavove obje strane te na praktičkoj razini rezultirati najadekvatnijim rješenjem. Za stvaranje praktičnog rješenja prevodenje je imperativ. Drugo, ovakav pristup iziskuje refleksivnost, jer produkt suradnje društva i znanosti kroz moment refleksivnosti nastupa kao proces zajedničkog učenja – i za društvo i za znanost (ibid.: 27). Jahn nam nudi tri vrste transdisciplinarnog istraživanja – 1) ono centrirano u okolini ili životnom svijetu (*Lebenswelt zentriert*); 2) ono centrirano u znanosti (*Wissenschaft zentriert*); 3) ono integrativno (Jahn, 2008: 28) – od kojih je za ovaj rad najvažnije integrativno.

Ne postoje gotovi recepti za integrativnost, već pristup varira od slučaja do slučaja ovisno o disciplinama s kojima se surađuje, naravi samog problema, uključenim znanstvenicima te brojnim drugim faktorima (Klein, 2008: 94). Dobar primjer transdisciplinarnog istraživanja je TIPS (*Transdisziplinäre Integrierte Planung und Synthese*) koji se odnosi na formalno i znanstveno orijentirano planiranje situacija iz životne sredine (ibid.: 98). Transdisciplinarnost ne predstavlja fiktivnu težnju, već nešto što se događa pored *mainstream* političko-ekonomsko uvjetovanih znanstvenih projekata. Jahn napominje potrebu za iznalaskom zajedničkog jezika, koji bi, ovisno o skupinama u interakciji, mogao ponuditi najbolju podlogu za razumijevanje. Postoji nekolicina uspješnih zajedničkih projekata, odnosno primjera transdisciplinarne suradnje. Kao primjer takve suradnje možemo navesti *City-mobile*: projekt u kojem je sudjelovalo čak 20 različitih disciplina (Klein 2008: 108–109). Sam projekt provodio se kroz tri faze i dobar je pokazatelj učinkovitosti integrativnosti i transdisciplinarnosti pri suradnji ponekad naoko nespojivih pozicija kao što su one ekonomista, ekologa, građevinarina, itd. (ibid.: 110–123).⁴⁶

⁴⁶ Citirana literatura: Thomas Jahn, »Transdisziplinarität in der Forschungspraxis«, u: Matthias Bergmann, Engelbert Schramm (ur.), *Transdisziplinäre Forschung: Integrative Forschungsprozesse verstehen und bewerten*, Campus, Frankfurt am Main, str. 21–38; M. Bergmann, E. Schramm, »Innovation durch Integration – Eine Einleitung«, u: M. Bergmann, E. Schramm (ur.), *Transdisziplinäre Forschung*, str. 7–21; Julie Thompson Klein, »Integration in der inter- und transdisziplinären Forschung«, u: M. Bergmann, E. Schramm (ur.), *Transdisziplinäre Forschung*, str. 93–116. Prema: Marko Kos, »Integrativna bioetika i problem njena znanstvenog statusa«, diplomski rad, Odsjek za Filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013., str. 37–38. Obavezno usp. Matthias Bergman i dr., *Methods for Transdisciplinary Research. A Primer for Practice*, Campus Verlag, Frankfurt na Majni 2012.

Poredbeno, postoji puno veći broj radova i komentara autora iz korpusa integrativne bioetike koji su navodili pojam *interdisciplinarnosti*, no detaljnije rasprave i primjeri vezani za njih za sada također izostaju. Uporišta za razumijevanje uloge interdisciplinarnosti u definiciji integrativne bioetike koja se mogu iskoristiti za kartiranje, ujedno i za daljnji razvoj izvan ove rasprave, sljedeća su:

[I-I] »... interdisciplinarnost podrazumijeva interrelacije dviju ili više zasebnih disciplina (...).«⁴⁷

[I-II] »Ako je, pak, bioetika interdisciplinarno područje, onda ne može više biti smatrana granom etike kao jedne discipline, nego bi morala okupljati različite discipline, s manjom ili većom ulogom etike.«⁴⁸

[I-III] »... *interdisciplinarnost* – poticanje dijaloga i iznalaženje modusa za suradnju svih tih disciplina (...).«⁴⁹

[I-IV] »... kapacitet za integriranje znanja i modaliteta mišljenja u dvije ili više disciplina ili utvrđenih područja ekspertize za proizvođenje kognitivnog napretka (...) na načine koji bi bili nemogući ili slabo vjerojatni putem jedne discipline.«⁵⁰

[I-V] »U metodološkom pogledu integrativnu bioetiku obilježava izrazita interdisciplinarnost, uvažavanje i uključivanje u raspravu relevantnog kruga posebnih znanstvenih disciplina, ali isto tako i kruga neznanstvenih perspektiva koje obuhvaćamo nazivom – kulturne perspektive.«⁵¹

[I-VI] »[Govoreći o časopisu *Filozofska istraživanja* koji je postao prvi oslonac konceptu integrativne bioetike] Naime, za to su razdoblje postale upravo karakteristične tematske cjeline koje su pripremane na eksplicitno integrativnim pretpostavkama ('Filozofija i jezik', 'Filozofija i psihoanaliza', 'Prostor i vrijeme između filozofije i znanosti', 'Filozofija i odgoj', 'Filozofija i književnost', 'Filozofija i teorija relativnosti', 'Filozofija i religija'), što znači da određeni problem nije bio obrađivan isključivo kao predmet odgovarajuće filozofske discipline, nego je bio postavljen u otvoreno problemsko polje kako bi se mogao svestrano sagledati, dakle ne samo u perspektivama različitih filozofskih orijentacija nego u isti mah i sa gledišta posebnih znanstvenih disciplina. U angažiranju suradnika izvan filozofske branše uredništvo je iskazivalo posebnu revnost, što je rezultiralo okupljanjem interdisciplinarnoga kruga

⁴⁷ H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 81.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid., str. 84. Napomena: slično kao kod »multidisciplinarnosti«, u svom članku Kos navodi Potthastov opis – »Interdisciplinarnost podrazumijeva razradu brojnih, ili čak svih, segmenata istraživanja, koju zajednički poduzimaju dvije ili više različitih disciplina kao kooperativno istraživanje.« – no zatim ga (makar djelomice) preobražava tvrdeći da se u bioetičkom ključu događa drugačija stvar, tj. kako je daje Jurić. Vidi: M. Kos, »Od Fritza Jahra do integrativne bioetike«, str. 237.

⁵⁰ Veronica Boix Mansilla, Elizabeth Dawes Duraising, »Targeted assessment of students' interdisciplinary work: an empirically grounded framework proposed«, *The Journal of Higher Education* 78 (2007) 2, str. 215–237, str. 219; prema: Aleksandar Fatić, Ivana Zagorac, »The Methodology of Philosophical Practice: Eclecticism and/or Integrativeness?«, *Philosophia* 44 (2016) 4, str. 1419–1438, str. 1434.

⁵¹ A. Čović, »Pojmovna razgraničenja«, str. 23.

suradnika i uspostavljanjem interaktivnih veza među različitim znanstvenim i kulturnim područjima.«⁵²

[I-VII] »Za razliku od perspektivizma, koji se u konačnici ispostavlja kao spoznajni relativizam, p. ističe zahtjev za općevažećom spoznajom koja uzima u obzir različite znanstvene uvide (interdisciplinarnost), ali i one neznanstvene, koji se u pozitivnoj formulaciji nazivaju ‘kulturnim perspektivama’.«⁵³

[I-VIII] »‘Pluralizam’ i ‘interdisciplinarnost’ predstavljaju puki ‘transfer’ znanja iz jedne znanosti u drugu, gdje to usvojeno znanje uopće ne suodređuje način spoznavanja znanosti koja ga preuzima, već isključivo služi samo za njezine samopostavljene spoznajne i spoznajno-praktične ciljeve. Tu se, dakle, ne događa nikakvo ‘usvajanje’ u smislu Jaspersova ‘Aneignung’, već puko znanstveno-tehničko ‘prisivajanje’ (*Eignung*). Zbog toga ‘pluralizam’ i ‘interdisciplinarnost’ predstavljaju samo načine da se i stečeno pojedinačno-znanstveno znanje ili neka etička refleksija učine pukim objektom raspolaganja poput svih drugih objekata u svijetu. Oni nisu istiniti ‘po sebi’, već samo u sklopu sistema i sukladno polivalentnosti, tj. mogućnosti da budu iskorišteni u najvećem mogućem broju znanstvenih istraživanja. No, s druge strane, time se doista maksimalno širi predmetno područje, postaje globalno u svjetskim razmjerima, ali se u biti ništa nije promijenilo u regionalno-ontologijskoj strukturi svih dijelova tog bioetičkog sistema. Ni sama etika nema unutar tog sustava funkciju ‘pozitivne’ prosudbe onih znanstvenih uvida koji doista počivaju na potrebama čovjekova života – naprotiv, ona pozitivno prosuđuje samo one spoznaje koje, kao što sam već naznačio, funkcionalno opravdavaju ‘ideju’ života, ne život sâm.

Budući da se život – čak i u svom ‘neživom’ obliku – događa kao neprestano međusobno prelijevanje, stapanje, razdvajanje, diferenciranje, uzdizanje i padanje, nijedno pojedinačno-znanstveno ‘predmetno područje’ niti bilo koja ideja života ne može nadomjestiti niti objasniti život sâm. Upravo je taj uvid nametnuo nužnost zasnivanja ‘integrativne bioetike’ na sasvim drugačijoj, pluriperspektivističkoj metodologijskoj osnovi koja radikalno mijenja sam novovjekovni i poglavito scijentistički pojam metode, ali i samo poimanje ‘istine’.«⁵⁴

[I-IX] »No, interdisciplinarnost i pluriperspektivnost ne znače puko mehaničko okupljanje različitih pogleda, nego njihovo zbiljsko integriranje, odnosno izradu jedinstvene platforme za raspravu o etičkim problemima vezanima uz život, ljudski i ne-ljudski, individualni život i život u cjelini.«⁵⁵

⁵² Ante Čović, »*Filozofska istraživanja* kao projekt integrativnog mišljenja«, *Filozofska istraživanja* 26 (2006) 1, str. 3–6, str. 4.

⁵³ Citat je obrazloženje pojma *pluriperspektivizam* iz nikad objavljene natuknice koju je napisao Hrvoje Jurić za *Filozofski leksikon* Leksikografskog zavoda Miroslava Krleža, objavljenog 2012. godine. Za više o slučaju vidi: Željko Pavić, »‘Pluriperspektivizam’: slučaj jedne natuknice u *Filozofske leksikonu*«, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 4, str. 577–600, str. 581. Unatoč tome što nije objavljena, intencija da se uvrježi kao referentno obrazloženje upućuje na preferirano razumijevanje interdisciplinarnosti i pluriperspektivizma.

⁵⁴ *Ibid.*, str. 584–585. Napomena: iz teksta se ne da posve jasno razlučiti radi li se o Pavićevu proširenom interpretiranju temeljne teorije integrativne bioetike ili se uz to odvija i pristajanje uz koncepte, no s obzirom na konstelaciju činjenica koji tekst okružuju, može se zaključiti da je interpretacija legitimno proširenje.

⁵⁵ Hrvoje Jurić, Ivana Zagorac, »Bioetika u Hrvatskoj«, *Filozofska istraživanja* 28 (2008) 3, str. 601–611, str. 608.

[I-X] U pluriperspektivnoj integrativnoj bioetici povezuju se interdisciplinarno, multidisciplinarno i čak transdisciplinarno ne samo razne pojedine znanosti nego i njihove grane, polja, pa čak i sva područja znanosti. Filozofska etika, dakle humanistička struka, može se tako povezati s biomedicinskim kliničkim slučajevima (npr. pojava neuroloških, mentalnih, ili smrtonosnih i drugih bolesti) koji postavljaju etičke probleme, s biotehničkim rješenjima u proizvodnji hrane koja mogu imati posljedice po zdravlje ili dobrobit ljudi ili životinja (npr. 'kravlje ludilo'), s tehničkim rješenjima koja se primjenjuju na živa bića ili imaju posljedice po njih (npr. u intenzivnome stočarstvu ili poljoprivredi, u kemijskoj industriji itd.), s matematičkim, dakle općeznanstvenim, i s prirodoznanstvenim znanjima koja su pretpostavka tih biomedicinskih prosudaba, kao i biotehničkih i tehničkih rješenja, a i sama se mogu temeljiti na etički upitnim metodama (npr. pokusima na životinjama), kao i s društvenoznanstvenim istraživanjima o društvenim posljedicama kršenja nekih etičkih ili bioetičkih načela u politici, gospodarstvu, ekologiji ili čak znanosti (do kojih može doći npr. uslijed specifično shvaćene slobode znanstvenih istraživanja u prirodnim znanostima i drugima koje se iz njih izvode).⁵⁶

[I-XI] »Dok interdisciplinarnost bioetike upućuje na suradnju i povezivanje različitih znanosti u rješavanju bioetičkih izazova, sve se jasnije počela uviđati činjenica da je moderna znanost samo jedna od perspektiva gledanja na određeno pitanje ili problem.«⁵⁷

Iz danih opisa možemo izlučiti tendenciju da se istraživačka i raspravljачka interakcija među znanstvenim disciplinama naziva interdisciplinarnošću (I-I, I-II, I-IV, I-VII, I-X, I-XI...), a kada ih usporedimo s citiranim IB definicijama, možemo zamijetiti da ni jedna od njih ne rabi ni jedan drugi pojam disciplinarnosti osim interdisciplinarnosti (u 50 % definicija).⁵⁸ Nadalje, lik interdisciplinarnosti kako je ovdje dan ne mari previše za egzaktno određivanje stupnjeva disciplinarne umreženosti pa se, uzimajući u obzir razne definicije multidisciplinarnosti, pluridisciplinarnosti i interdisciplinarnosti, od kojih sam neke prethodno naveo, ovako dana interdisciplinarnost s većim ili manjim udjelom kompatibilnosti veže za raznorodne opise. Manjak potpuno jasnog definiranja može se uzeti dvojako: kao metodološki propust ili kao metodološka namjera. Ne može se dokazati što je na djelu, ali s obzirom na tendenciju integrativne bioetike kao ideje, kruto definiranje tražilo bi od nje odricanje koje si ona ne smije dopustiti, inače nije u punom kapacitetu integrativnosti. Osim toga, značenje prve riječi *inter-* modificira objekt kao ono što se nalazi između. Reći da je nešto interdisciplina značilo bi da se pojavljuje

⁵⁶ Mislav Ježić, »Kulturne perspektive i znanstvena metodologija«, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 4, str. 471–485, str. 472.

⁵⁷ Igor Eterović, *Kant i bioetika*, Pergamena, Centar za integrativnu bioetiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2017., str. 67.

⁵⁸ Na znanstvenim skupovima koristio sam revidiranu definiciju integrativne bioetike te zamijenio interdisciplinarnost za transdisciplinarnost, ali pod utjecajem ovog istraživanja tu sam praksu odlučio napustiti. O tome više kasnije.

među disciplinama. Da se što može pojaviti između čega ukazuje na još neutvrđeni ili nepostojeći prostor koji se »stvara« ili »otkriva«. Taj je prostor ono mjesto na koje nailazimo poradi propusnosti granica, u ovom slučaju među poljima, odnosno područjima, upravo zbog čega nešto što je inter-disciplinarno postaje novom disciplinarnom razinom, ali i prodire kako u postojeće discipline, tako i u prostor nečega što se ne bi dalo nazvati disciplinom. Modifikatori *multi-* ili *pluri-* upućuju na višebrojnost disciplina, što je po sebi prirodna pojava u interdisciplinarnosti, dok modifikator *trans-* i *post-*, kao i *supra-*, naznačuju prelaženje preko disciplina, bilo horizontalno, u okviru znanstvenih disciplina, bilo vertikalno, premašujući nešto što bi se nazivalo znanstvenom i kojom drugom disciplinom. Povratno, čim se odvija neko kretanje ili umnažanje među disciplinama, rađa se fenomen međupojavljivanja (inter-) i međudjelovanja (inter-akcija). Posebna objašnjenja kojima se hoće napraviti hijerarhija kompleksnosti interakcije i zatim te razine raspodijeliti potpuno su proizvoljna. Štoviše, kada je u pitanju integrativna bioetika i druge takve koncepcije, odnosno projekti, takvo definiranje šteti jer svaki puta kada se jednom obliku disciplinarnosti pridaje opis, nešto se od drugih isključuje iz nje. Taj se problem može pratiti i na razini dokumenata kojima se priznaje stupanj obrazovanja: netko tko je integrativni bioetičar ili raspolaže titulom kojom se kvalificira kao disciplinarac ili posjeduje specifičnu titulu (npr. filozof, religiolog, inženjer) iz koje kreće u integrativno-bioetičko djelovanje primjenom njenih specifičnosti, stoga u određenom smislu nekom od mogućih linija ulazi u područje djelovanja koje teži potpunosti.

Drugačije istaknuto, integrativnim bioetičarima trebalo bi biti svejedno hoće li se neki vid disciplinarnosti nazvati ovako ili onako sve dok postoji opća »metodološka kultura« kakva je u njoj utjelovljena, odatle proizlazi i njena prilagodba pravnom normiranju. Ta je »kultura« posebno istaknuta opisima I-III i I-IX. Susljedno tome, kod integrativne bioetike dolazi do interakcije s djelatnostima koje nisu znanstvenog karaktera, ali nose jezgre znanja koje se mogu vrednovati jednom kada su podvučene pod istraživačku metodu (I-V, I-VI, I-VII, I-VIII, I-XI). U izvornim definicijama, to se područje perspektiva kod Kukoča imenuje »izvanznanstvenim« (IB-VI), a Ježić o tom području piše sljedeće:

»... uza znanstvene metode uzima u obzir i kulturne perspektive u kojima znanstvena djelatnost dobiva širi, pa i različit, životni smisao.«⁵⁹

Taj faktor integracije ponovno se preklapa s nekim općim opisima inozemnih autora, a s drugima ne, pa utoliko nije važan sve dok se ne primijeti da se

⁵⁹ Ibid.

taj fenomen integriranja kulturnih perspektiva ipak pokušao obilježiti drugačijim pojmovljem. U ovim se opisima kao pokušaj obuhvaćanja prelaženja znanstvenog područja pojavljuje pojam *pluriperspektivnost*, o čemu će više riječi biti dalje u radu.

S rečenim u vidu, u definiciji integrativne bioetike definiranje stupnja disciplinarnosti svakako vrijedi za posebne slučajeve u pogledu životne prakse, poput prisilnog normiranja pravnim aktima. Gdje god je moguće, međutim, disciplinarno definiranje trebalo bi napustiti jer je (i) samorazumljivo i (ii) sputavajuće. »[Integrativna bioetika] je granično (ne razgraničavajuće, nego povezujuće) međudisciplinarno područje koje nije unaprijed zaokruženo«, piše Zlatan Delić.⁶⁰ Disciplinarna interakcija već je naznačena svim elementima koji se u definicijama pored toga pojavljuju, a većina njih je i važnija za razumijevanje interakcije i disciplinarnosti od samog pojma kojim se tip disciplinarnosti obznanjuje. Želi li se naznačiti prisutnost multi-, inter-, trans-, post-, supra- itd. modifikatora, predlažem da je dovoljno istaknuti da je integrativna bioetika *disciplinarna* – ne da je disciplina, nego da je disciplinarna. Time joj je dano obilježje znanosti, a sačuvana sloboda disciplinarne interakcije, premda, pokazujem dalje u obrazlaganju, to nosi problem pri pojavi pojma *pluriperspektivizam*.

1.2. Život i moral

U pogledu završnog određenja – koje je to »biće« kojim područje integrativne bioetike »vlada«, sve su definicije jednoznačne: radi se o »životu«. Većina citiranih IB definicija nastoji opisati o čemu se radi kada se radi o životu, odnosno na različite se načine pokušava dati do znanja opseg onoga što se pod »životom« podrazumijeva. Pod *život*, ne misli se samo čovjekov život, niti samo život čovjeka i ne-ljudskih životinja, ne misli se niti samo na život kao stanje bića od početka (nastanka) do smrti, niti na proces održanja u tom stanju, njegova opstanka ili opstojnosti, a niti samo na život u prenesenom značenju, kao kvaliteta života – imati dobar ili loš život – ili pak na ukupnost zakonitosti živućeg. Znanstvena, odnosno filozofska preciznost nalaže da, kažemo li »život«, onda se ovo »život« mora misliti sveobuhvatno. Unatoč tome što se može pretpostaviti da su širi opisi predmeta služili tome da se ustaljeno razumijevanje života i bioetike od te ustaljenosti emancipira, možda i s obzirom na uspješno emancipirani bioetički diskurs kako se odvijao posljednjih desetak godina, nakon poduljeg razmatranja predložio bih da je izlišno davati

⁶⁰ Zlatan Delić, »Integrativna bioetika i sociologija prirodne sredine«, u: Dalibor Ballian, Emira Hukić (ur.), *Integrativna bioetika i prirodno naslijeđe*, Bioetičko društvo u BiH, Sarajevo 2015., str. 45–69, str. 53–54.

do znanja da se govori o uvjetima ili okolnostima života, o svim fazama, pojavnostima, stupnjevima i oblicima života, njegovim stanjima i procesima, o dijelovima i cjelini, o općostima i posebnostima, o kvantiteti i kvaliteti, o doslovnom i prenesenom značenju i slično. To, u jednu ruku, sugerira slab napor uma čitatelja: mislimo li u definiciji pojam *život* ozbiljno, dakle znanstveno, mislimo li ga tako danog bez drugih riječi koje bi ga modificirale, tada sve navedeno – i sve ono moguće što život dodiruje, a ne da se tek tako navesti ili domisliti – već jest podvrgnuto pod taj pojam.

Međutim, reći da je predmet integrativne bioetike *život* bilo bi pogrešno. Drugi značajan fenomen koji predmet integrativne bioetike koordinira jest *moral* ili *etika*. Na tom planu imamo problem poistovjećivanja dvaju potpuno različitih fenomena, ali i raznolikost kodificiranja tih fenomena u definicijama integrativne bioetike. Nameću nam se sljedeća razlikovanja:

- 1) *moral* i *etika* nisu sinonimi;
- 2) *moral* je fenomen ljudskog djelovanja; nekad je naprosto označavao nečiji stav, običajnost, normirano ponašanje, navike, ćud, ćudorednost, danas se uglavnom odnosi na pitanje dobrog i zlog postupanja prema sebi i drugima;
- 3) *etika* ima dva značenja: znanstveno, koje daje *etičko*, te metonimijsko, koje daje *etično*;
- 4) *Etičko* i *etika* ne dolaze od grčkog *ēthos*, kako se to često navodi, nego od *ēthike philosophia* ili, kako je znano kod Aristotela, *ta ethika* – filozofija morala – te označava filozofsku (znanstvenu) disciplinu koja proučava fenomen morala;
- 5) *Etično* dolazi od grčkog *ēthikos* ili *ēthos* – ćud ili ćudorednost, navika ili narav – te označava ponašanje u skladu s usvojenim pravilima moralnog ophođenja. Tako je »etički kodeks« besmislena fraza koja znači »kodeks ispitivanja morala«. Ono o čemu se zapravo govori kada se govori o »etičkom kodeksu« jest *kodeks etičnosti*;
- 6) *etika* i *bioetika* predmetno se razlikuju, ali se mogu i preklapati. Ovisno o tome o kojoj etici i bioetici govorimo, polje preklapanja može se jednostavnije ili teže utvrditi. Tradicionalno, *etika* se bavila svim vidovima problema morala kao i *bioetika*, ali s isključivim fokusom na pitanje čovjekova ophođenja prema sebi i drugima i to u posebnoj dimenziji ispravnog (dobrog) djelovanja i ispravnog (dobrog) vođenja života. Kada se *etika* definira neutralno – kao filozofija morala – većinsko predmetno područje koje pokriva *bioetika*, pokriva i sama *etika*. Ako se u obzir uzima karakteristično »anglosaksonsko« razumijevanje *bioetike*, onda će se *bioetika* razlikovati od *etike* samo u toj mjeri što

ispituje nove dimenzije etičkih problema do kojih su dovele suvremena znanost i tehnološka implementacija. Granice se brzo gube – jer ništa što bioetika ispituje ne može izlaziti iz okvira filozofije morala (bez obzira na to što metodologijski svakako izlazi), premda bi svakako mogla iz tradicionalne, danas slabo prisutne etike – pa se ovaj modifikator *bio-* može razumijevati kao pragmatična ispomoć u specijalizaciji za određene teme – to je jedan podskup etičkih problema. Ako se u obzir uzima karakteristično »europsko« razumijevanje bioetike, ujedno u pogledu i same integrativne bioetike, moglo bi se reći da je potpuni problematski opseg integrativne bioetike ono što je etika trebala biti od samih početaka – što bi i bila, da su prvi etičari posjedovali cjelokupno znanje koje mi danas posjedujemo. Bez obzira na tu činjenicu, ovaj pridjev *integrativno* upućuje na metodologijski pomak nekarakterističan za »čistu« filozofiju morala, odnosno etiku. Ovo »integrativno« upisuje u bioetičku aktivnost teorijske i praktičke običaje rada kakvima se monoperspektivni filozof morala ne bi bavio: istraživačka, implementacijska i obrazovna integracija s nefilozofskim strukama i metodologijskim praksama, ta »otvorena područnost«, primjer je te razlike.

Imajući ova razlikovanja na umu, pri komparativnoj analizi danih definicija integrativne bioetike nailazimo na sljedeće razlike:

- 1) IB-I, Čovićeva definicija, ne navodi ni jedan od pojmova, podrazumijeva ih *bioetika*.
- 2) IB-II, prva Jurićeva definicija, ne navodi pojam morala, ali navodi *etička* pitanja vezana za život.
- 3) IB-III, druga Jurićeva definicija, ne navodi pojam morala ni etičkog, nego se *etičko* i *moralno* podvlači pod *bioetika*, a »pitanja« se vežu za fenomen života.
- 4) IB-IV, Tomaševićeva definicija, u pogledu odnosa morala i etike ponavlja Čovićevu.
- 5) IB-V, treća Jurićeva definicija, navodi *moralne dileme*, odnosno »razmatranje moralnih dilema«, što samo djelomično pokriva opseg dan prvom i drugom definicijom jer »moralna dilema« uska je dimenzija cjelovitosti problema morala.
- 6) IB-VI, Kukočeva definicija, ne navodi ni jedan od pojmova, podrazumijeva ih *bioetika*.

Uzmemo li u obzir (i) da bioetika svoj predmet proučava i naučava, (ii) da je integrativna bioetika cjelovito proširenje etike, (iii) da etika za svoj predmet ima moral i (iv) da fenomen morala i fenomen života ne mogu biti razdvo-

jeni, onda u definiciji (integrativne) bioetike nije potrebno navoditi (i) različite aspekte života kao fenomena, (ii) različite aspekte morala i (iii) različite aspekte etike. Različita obrazloženja odnosa morala, etike i života iz IB-I do IB-VI svediva su na sljedeće: *moralna dimenzija života*. To je u razlici spram etike kao discipline koja ispituje puko moralnu dimenziju djelovanja, o čemu je posebno precizno pisao Čović.⁶¹ Ovdje se, dakako, otvara pitanje značenja »moralno x« jer bi se izraz »moralna dimenzija života« dao tumačiti kao da se hoće reći da dimenzija ima moral. Međutim, vjerujem da se može shvatiti da sufix *-no* ovdje označava pripadnost fenomenu.

Ako se pojam života ovdje misli cjelovito, kako i sam pojam nalaže, onda on po sebi samom jest djelovanje. Djelovanje je temeljno obilježje života. Samim time, moralna dimenzija djelovanja upravo je moralna dimenzija samog života. Mislimo li sada i sam moral cjelovito, kako pojam nalaže, onda smo primorani cjelovito razumijevati i njihovu povezanost, naime povezanost morala i života. Moguće je da života bez morala ima, ali da ima morala bez života – ne. Samim time, život je superordiniran fenomenu moralu, čime je moral jedan njegov aspekt, odnosno *dimenzija (prostiranje, protega, iznos /približno/ odredljiva sadržaja)*. Reći »moralna dimenzija života«, stoga, odnosi se na svaki onaj fenomen koji u taj odnos morala i života zadire: to su i pitanja opstanka i okolnosti života, i pitanja ophođenja prema životu, i pitanja konstituiranja morala u životu, moralnog života, životnog morala, živućeg morala, u svim fazama, pojavnostima, stupnjevima i oblicima života, njegovim stanjima i procesima, o dijelovima i cjelini, o općostima i posebnostima, o kvantiteti i kvaliteti, u doslovnom i prenesenom značenju; svi aspekti bioetike, ekološke etike, etike budućnosti, etike prirode, globalne etike, globalne bioetike, etike zemlje, europske bioetike itd. nužno ulaze u predmetno područje zahvaćeno izrazom »moralna dimenzija života«. Delić piše:

»Integrativna bioetika ne teži k instrumentalnim ciljevima nego teži prema intrinzičnim vrijednostima znanja i istraživanja, postulirajući kao svoj prirodni zadatak odgovornost prema budućim naraštajima. U tom smislu ona nastoji postići ravnotežu između ekonomije, ekologije i etike, u jednom višem smislu.«⁶²

Ukoliko proizvodimo vozila čija ispušna cijev zagađuje okoliš, utoliko je to bioetičko pitanje, kao i što je bioetičko pitanje korištenje mobilnih uređaja koji sadrže rude što ih iz rudnika iskopavaju maloljetna djeca, Panamski dokumenti bioetičko su pitanje, nootropici su bioetičko pitanje i politički i trgovinski sporazumi i alijanse, ekscesivna proizvodnja toaletnog papira, pravna regulacija poslovne sposobnosti osoba s psihičkim izazovima i izvanplane-

⁶¹ Usp. A. Čović, »Pojmovna razgraničenja«, str. 12.

⁶² Z. Delić, »Integrativna bioetika i sociologija prirodne sredine«, str. 53.

tarna ekspanzija, terorizam i nadzor, koncept zatvora i kaznionica, GMO i primjena umjetne inteligencije, rodnošpolna pitanja i status biljaka i životinja, međureligijski sukobi, obrazovni i odgojni sustavi, velika oksigenacija i ratovanje i filozofska pitanja o fenomenima koja se u svim problemima javljaju, povlače područje moralne dimenzije života i time nužno ulaze u (integrativnu) bioetiku kao mogući predmeti ispitivanja.

A2. Komparativna sinteza definicija – sekundarna mjesta

Prethodna rasprava naznačila je glavne, koordinacijske pojmove koji određuju okvir, opseg i predmet integrativne bioetike. U IB definicijama se, međutim, pojavljuju pojmovi drugog reda koji su bitno obilježili smisao i metodologiju integrativne bioetike. Pregledom IB definicija, a uzimajući u obzir prethodnu raspravu, sljedeće se preostale sastavnice mogu izdvojiti:

- 1) pluriperspektivnost, pluriperspektivizam
- 2) interakcija
- 3) orijentiranje
- 4) susretanje
- 5) postavljanje, artikuliranje, diskutiranje, razmatranje, rješavanje, dijalog
- 6) raznorodne perspektive, pristupi, pogledi, svjetonazori, kulturne perspektive
- 7) izvanznanstvenost

Uzimajući u obzir prethodnu raspravu, na više su se mjesta, a naročito u opisima interdisciplinarnosti, pojavljivala određenja vezana za pluriperspektivnost, perspektive, pristupe, poglede, svjetonazore, izvanznanstvenost, povijest i kulturu. Ta su određenja konstitutivna za narav integrativne bioetike, stoga valja najprije vidjeti kako njihove odnose i različite opise u definicijama razumjeti i funkcionalno postaviti. Utvrđivanje njihovih veza zatim otvara mogućnosti obrade preostalih čimbenika kojima se opisuje aktivnost integrativne bioetike – interakcija perspektiva, orijentiranje i stvaranje orijentacijskog znanja, susretanje i dijalog.

A2.1. Pluriperspektivnost i pluriperspektivizam

U temeljnim tekstovima o integrativnoj bioetici, kao i tekstovima koji se oslanjaju na neke ideje izvorno oblikovane u području integrativne bioetike, najviše je (i ne jednoznačno) pisano o pluriperspektivnosti, a pojam prate i

određene društvene kontroverze.⁶³ Uzimajući te dvije činjenice u obzir, može se reći da je pluriperspektivnost najosjetljiviji pojam za razložbu, pogotovo pri pokušaju da se on metodski primjeni. Stoga, najprije, pogledajmo najvažnije fragmente:

[PLP-I] »... ideja *pluriperspektivizma* kao 'integrativni raspon bioetičke procedure' koji je naspram interdisciplinarnosti značajno šire uspostavljen i osim specifično znanstvenih pristupa zahvaća filozofske, religijske, svjetonazorske i druge pristupe.«⁶⁴

[PLP-II] »Analitičkim razlučivanjem problema na disciplinarne aspekte, te otvaranjem perspektiva prema različitim etičkim, filozofskim i svjetonazorskim orijentacijama stvara se interdisciplinarno i pluriperspektivno problemsko polje i plodonosna istraživačka situacija u kojoj se istraživački doprinosi mogu raznomjerno multiplicirati.⁶⁵ (...) Interdisciplinarna istraživanja nisu nikakva novost u znanosti, a svrha im je da integriraju pogled na određeni problem ili područje, koji u posebno-znanstvenim pristupima biva razložen na aspekte. Međutim, integrativni raspon bioetičkog postupka znatno je šire postavljen i, uz posebnoznanstvene, obuhvaća filozofske, religijske, svjetonazorske i sl. pristupe.«⁶⁶

[PLP-III] »Po prirodi stvari, svaka filozofska pozicija pretendira na istinitost, pa čak i na apsolutno posjedovanje istine, tako da na ovoj razini ne treba ni tražiti niti očekivati toleranciju među filozofskim stajalištima. Vrlina snošljivosti pripada institucionalnoj razini filozofskog pluralizma. Štoviše, snošljivost u supstancijalnom odnosu filozofskih gledišta više uopće ne bi bila vrlina nego prije mana. Najviše što se u tom odnosu može postići jest interaktivnost. Interaktivnost može prerasti u integrativnost, a integrativnost može dovesti do cjelovite i zajedničke istine. Samo u vidokrugu takvog poimanja istine može se održati supstancijalni filozofski pluralizam i to samo u posebnom obliku – kao pluriperspektivizam.«⁶⁷

[PLP-IV] »Unutrašnji pluralizam istine nazivamo pluriperspektivizmom, a sastoji se u mnogostрукosti njezinih aspekata i mnoštvenosti perspektiva u kojima se oni sagledavaju. No, istina nije samo teorijski nego i praktički pojam, ona podjednako sabire spoznajne i egzistentne perspektive. U različitim razvrstavanjima i grupiranjima perspektivâ neizbježne su upravo navedene perspektivne strane, dok se iz njihova međusobnog odnosa, iz uspostavljene konstelacije generira duh vremena i konstituira specifični karakter određene svjetsko-povijesne situacije, koju obično nazivamo epohom.«⁶⁸

[PLP-V] »Perspektivizam koji u polazištu pretpostavlja izoliranost spoznajnih perspektiva nužno završava u relativizmu. Međutim, perspektivizam koji podrazumijeva interaktivni, odnosno integrativni pluralizam perspektivâ može s punim opravdanjem iskazati pretenzije na postizanje općevažećih spoznaja. U razlici prema relativistič-

⁶³ Vidi: Ž. Pavić, »'Pluriperspektivizam': slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«.

⁶⁴ A. Čović, »New paths of medical ethics«, str. 570.

⁶⁵ A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 21–22.

⁶⁶ *Ibid.*, str. 33–34.

⁶⁷ Ante Čović, »Pluralizam i perspektivizam«, *Filozofska istraživanja* 26 (2006) 1, str. 7–12, str. 8.

⁶⁸ *Ibid.*

kom perspektivizmu, taj integrativni perspektivizam nazivamo jednostavno – pluriperspektivizam.«⁶⁹

[PLP-VI] »Međutim, ako moderna znanost zbog svoje metodološke konstitucije nije u stanju stvarati orijentacijsko znanje, ne znači da ona ne može i da ne treba sudjelovati u građenju orijentacijskog okvira i proizvodnji orijentacijskog znanja. Ona je, štoviše, *condicio sine qua non* za orijentiranje suvremenog čovjeka u znanstveno-tehničkoj civilizaciji, ali samo kao nositeljica određenih, zapravo tehničkih perspektiva u pluriperspektivnom tvorenju orijentacijskog znanja i stvaranju smisla istine.«⁷⁰

[PLP-VII] »Kao što je orijentacijsko znanje moguće metodološki zasnovati samo na premisama integrativnog pluralizma perspektivâ (pluriperspektivizam), tako je i taj tip znanja moguće uspostaviti i osmisliti kao novu epohalnu paradigmu znanja samo u obuhvatnom horizontu integrativne bioetike, koja je i sama izgrađena na istoj metodološkoj osnovi.«⁷¹

[PLP-VIII] »Integrativna bioetika određena je u metodološkom pogledu idejom pluriperspektivizma prema kojoj se 'orijentacijsko znanje' može postizati samo interakcijom različitih spoznajnih perspektiva unutar određenog problemskog polja.«⁷²

[PLP-IX] »... na metodološkom planu kao postupno širenje kruga perspektiva u sagledavanju bioetičkih problema, od prihvaćanja etičkog pluralizma preko znanstvene interdisciplinarnosti do pluriperspektivizma. Integrativna bioetika u tvorenju orijentacijskog znanja metodološki objedinjuje tri temeljne skupine perspektiva: znanstveno-deskriptivne; znanstveno-normativne; kulturne. Nositelji su znanstveno-deskriptivnih perspektiva empirijske i egzaktne znanstvene discipline. Nositelji su normativnih perspektiva različiti smjerovi i tradicije unutar etike kao filozofske discipline, ali i druge discipline unutar filozofije i teologije kao normativnih znanosti. Nositelji kulturnih perspektiva mogu biti različiti protagonisti građanskog života, društveni pokreti, političke pozicije i programi, etablirani svjetonazori, religijske ustanove i učenja, moralne refleksije, umjetnička ostvarenja i programi, mediji, javno mnijenje itd. Kulturne perspektive možemo definirati *via negationis* kao one oblike društvene i kulturne osviještenosti koji nastaju izvan sustava znanosti uopće, dakle izvan okvira u kojem se stvara metodološki strukturirano, deskriptivno (egzaktno) i normativno znanje. A upravo objedinjavanje heterogenih perspektiva, onih kulturnih i znanstvenih, u novu paradigmu orijentacijskog znanja predstavlja metodološku posebnost i epistemološku inovaciju integrativne bioetike.«⁷³

[PLP-X] »Prethodno ipak treba razgraničiti i precizirati pojmove: *perspektivizam* je širi, temeljni pojam unutar kojeg razlikujemo subjektivni ili relativistički perspektivizam i intersubjektivni ili integrativni perspektivizam, odnosno pluriperspektivizam. *Pluriperspektivizam* podrazumijeva interaktivni i integrativni odnos među perspektivama (interspektivnost), kojim se postiže pouzdano i općevažeće znanje, a može označavati koncepciju istine, spoznajnu metodu i paradigmu znanja.«⁷⁴

⁶⁹ Ibid., str. 9.

⁷⁰ Ibid., str. 11.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ante Čović, »Integrativna bioetika i problem istine«, *Arhe* 6 (2012) 12, str. 185–194, str. 185.

⁷³ Ibid., str. 186.

⁷⁴ Ibid., str. 191.

[PLP-XI] »U metodološkom pogledu integrativnu bioetiku obilježava izrazita interdisciplinarnost, uvažavanje i uključivanje u raspravu relevantnog kruga posebnih znanstvenih disciplina, ali isto tako i kruga ne-znanstvenih perspektiva koje obuhvaćamo nazivom – kulturne perspektive. U tom je kontekstu nastao pojam *pluriperspektivizma* kao metodološko određenje *integrativne bioetike*, pojam koji u sebi objedinjuje znanstvene i kulturne perspektive.«⁷⁵

[PLP-XII] »Prvi član ove sintagme, ‘plurizam’ ili ‘pluralizam’ sugerira na najopćenitijoj razini ravnopravno naporedno postojanje (jednako važenje) različitih svjetonazora, vjeronazora, osobnih i grupnih mišljenja, političkih uvjerenja i opredjeljenja, kultura, nacija itd.«⁷⁶

[PLP-XIII] »Ovaj bi pojam, također u vrlo sažetom obliku, značio objedinjavanje i dijaloško posredovanje ne samo znanstvenih, nego i ne-znanstvenih, odnosno izvanznanstvenih prinosa, uključujući različite načine refleksije, različite misaone i kulturne tradicije, odnosno različite poglede koji počivaju kulturnim, religijskim, političkim i inim posebnostima. (...) [bilj. 18] Npr. umjetnost, tj. umjetnička refleksija (koju se uglavnom posve isključuje iz »ozbiljnih rasprava«) – u obzoru (bioetičke) pluriperspektivnosti mogla bi imati važnu orijentacijsku ulogu. U tom je smislu vrlo vrijedan prilog knjiga Mary Midgley *Science and Poetry* (Routledge, London, 2001.), ali potičaje za razmišljanje o mogućem doprinosu ne-znanstvenih (poetskih i drugih umjetničkih) načina refleksije integraciji ljudskih spoznaja i senzibiliziranju za pitanja vezana uz opstanak čovjeka i prirode možemo pronaći na mnogo mjesta.⁷⁷

[PLP-XIV] »... daleko je od bilo kakvog redukcionizma i pokušava uključiti različite znanstvene i ne-znanstvene perspektive.«⁷⁸

[PLP-XV] »Ideja pluriperspektivizma se, po mome mišljenju, pokazuje kao reflektirana metodološka nadgradnja onoga što su filozofi od Heraklita i Platona do Gadamera i Levinasa govorili o logosu i dialogosu. Zato tu riječ, ‘dijalog’, jednako kao i ‘pluriperspektivizam’, koristim s uvjerenjem da ona nešto doista znači: da nije samo ‘lijepa ideja’ ili ideja ‘lijepih duša’, nego da funkcionira u praksi, čak i u jednom takvom ‘minskom polju’ kao što je bioetika. U dijalogu se svatko iz svoje temeljne znanstvene ili svjetonazorske pozicije povlači korak natrag kako bi bolje vidio drugoga, a zatim drugome izlazi u susret. Razumijevanje, koje se pritom zbiva, na ovaj ili onaj način prerasta u sporazumijevanje. I zato ni dijalog ni pluriperspektivizam nisu tek epistemološki, metodološki, ontološki, antropološki ili estetički pojmovi, nego prvenstveno etički. No, ne treba idealizirati: praksa dijaloga i pluriperspektivizma nije uvijek lagana. Dapače, ponekad je to vrlo napeto i bolno. Ali ako dijalog ostaje otvoren, ako se sporne točke dijaloga pretvaraju u plodotvornu polemiku, koja se bazira na argumentima, i ako postoji temeljna spremnost da se drugoga upozna i prizna u njegovoj različitosti, te da se vlastiti stavovi revidiraju u dotad nepoznatom ili neshvaćenom svjetlu – raznolikost i različitost se može shvaćati kao bogatstvo

⁷⁵ A. Čović, »Pojmovna razgraničenja«, str. 23.

⁷⁶ Ž. Pavić, »‘Pluriperspektivizam’: slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 588.

⁷⁷ H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 84.

⁷⁸ H. Jurić, »Hans Jonas’ integrative philosophy of life as a foothold for integrative bioethics«, str. 519.

koje se, dijalektički i sintetički, u konačnici opet pokazuje kao bogatstvo, i to kao 'obogaćeno bogatstvo'.⁷⁹

[PLP-XVI] »'Strašne optužbe' usmjerene prema pluri-perspektivizmu ('pluriperspektivizam nije ništa drugo nego čisti relativizam') nemaju temelja. Određeni 'relativni relativizam' unutar pluri-perspektivnog načina otkrivanja, proučavanja i konstruiranja ne može se izbjeći, kao što se to ne može ni u kojem pristupu koji pokušava biti temeljit, ali je opet nešto drugačije od 'apsolutnog relativizma' monoperspektivnog pristupa jer ni u kom slučaju ne može zahvatiti cjelinu: uvijek žrtvuje neke (velike) segmente života i svijeta da bi postigao teorijsku rigidnost, samodovoljnu koherentnost i konzistentnost, drugim riječima – 'mitske' ideje 'egzaktnosti' i 'objektivnosti'.⁸⁰

»Ono po čemu su ta prva bioetička povjerenstva posebno zanimljiva je činjenica da ih nisu sačinjavali samo ljudi vezani uz struku (medicinu), nego su bila izrazito heterogena. Upravo ta heterogenost označit će u perspektivi razvoja bioetike novu dimenziju koju će Ante Čović nazvati *pluriperspektivizam*.⁸¹

[PLP-XVII] »[P]luriperspektivizam (latinski *plus*, genitiv *pluris*: više i perspektivizam) [je] u filozofiji, posebice spoznajnoj teoriji, teoriji znanosti i bioetici nazor o karakteru orijentacijskog znanja koje se postiže interakcijom raznovrsnih spoznajnih perspektiva. Budući da se po tom shvaćanju istina može umnogostručavati samo u svojim raznorodnim očitovanjima, p. tu raznorodnost nastoji sagledati integralistički, tj. povezati ju s obzirom na po sebi jednu istinu. (...) Za razliku od perspektivizma, koji se u konačnici ispostavlja kao spoznajni relativizam, p. ističe zahtjev za općevažecom spoznajom koja uzima u obzir različite znanstvene uvide (interdisciplinarnost), ali i one neznanstvene, koji se u pozitivnoj formulaciji nazivaju 'kulturnim perspektivama'.⁸²

[PLP-XVIII] »Kad se spomene 'perspektivizam', često se pojavi asocijacija da se radi o pukom relativizmu i relativiziranju istine. Kada se govori o temama koje su od životne važnosti, u kojima se radi o osnovnom pravu na život, tada bi relativiziranje tog problema i istine o statusu ljudskog embrija bilo krajnje znanstveno nepošteno, osiromašeno i dovelo bi do toga da se isti problem sagledava na načine koji u načelu ostaju istovrijedni, relativni, a time i reducirani na samo 'nečiju istinu', bez jedne šire perspektive i uvida. Međutim, perspektivizam, koji podrazumijeva interaktivni, odnosno integrativni pluralizam perspektiva, može s punim opravdanjem iskazati pretenzije na postizanje općevažjećih spoznaja.⁸³

[PLP-XIX] »Više je nego jasno kako pluralizam, odnosno pluriperspektivizam u okviru integrativne bioetike nije samo puka mogućnost da svatko zastupa kakve god pozicije ili kakva god mišljenja, što bi neminovno značilo i moguću relativizam; naprotiv, ukoliko ne dođe do slaganja zdravog razuma s onim što se postavlja i brani,

⁷⁹ Hrvoje Jurić, »Multi-Disciplinarity, Pluri-Perspectivity and Integrativity in the Science and the Education«, *The Holistic Approach to Environment 2* (2012) 2, str. 85–90, str. 85.

⁸⁰ Ibid., str. 89–90.

⁸¹ M. Marinčić, B. Čović, »Moguću doprinosi integrativne bioetike u premošćivanju jaza u odnosu vjera – znanost«, str. 108.

⁸² Ž. Pavić, »'Pluriperspektivizam': slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 581. Tekst natuknice napisao je Hrvoje Jurić.

⁸³ D. Rupčić, *Status ljudskog embrija pod vidom bioetičkog pluriperspektivizma*, str. 21.

ne može se govoriti ni o kakvoj interakciji koja teži integraciji i pluriperspektivnosti, jer bi se sama paradigma urušila u okviru sebe same.«⁸⁴

[PLP-XX] »Kao odgovor na prigovor integrativnoj bioetici da želi postati nova religija ili nova znanost možemo reći kako ona samo želi pokazati da su i religije i znanost perspektive koje mogu i trebaju pomoći čovjeku oko traženja što kvalitetnijih orijentira u pogledu na život i svijet u cjelini.«⁸⁵

[PLP-XXI] »U odnosu na ustaljeno novovjekovno-znanstveno shvaćanje pluralizma i perspektivizma, ovdje na djelu imamo potpuni prekid s tom tradicijom, gdje se – ma koliko to zvučalo metafizički – čini korak natrag u smislu rehabilitiranja onoga, rekao bih, egzistencijalnog stava prema svijetu u cjelini, prema bitku i biću, ali sada tako da moj ‘kut gledanja’ nije određen nikakvim prethodno konstruiranim metodologijskim okvirom, nego izvire iz neposredne životne ‘situacije’ doživljavanja i iskušavanja, situacije u kojoj je u igri uvijek sve: naše vlastite predrasude, predaja u kojoj stojimo, jezik, bližnji, naša očekivanja, naše bojazni i strepnje, dakle, cjelokupni naš ‘pred-teorijski’ status koji je bitno označen nužnošću neprestanoga odgovaranja na pitanja koja nam se stalno postavljaju u tim situacijama, u situacijama u kojima je zbog njihove neodgovodivosti nemoguće uzeti ‘teorijsko odstojanje’ ili pak odgovoriti s već unaprijed pripremljenim sistemom vrednota, dakle, u situacijama koje do kraja relativiziraju istinosno važenje bilo koje konstruirane teorije i imperativnu normativnost bilo koje ljestvice postavljenih vrednota. ‘Kut gledanja’ ili ‘stajalište’ ovdje više nije pojedinačno-znanstveni pristup jednom aspektu bića kao predmeta, nego je jedino što subjekt ‘ima’ kada se pokušava snaći u toj situaciji i dati odgovor na nju. Taj egzistencijalno-ontologijski obrat, kao što ćemo vidjeti, podrazumijeva da se svijet više ne može iskušavati kao horizont predmetnosti, a istina kao puka adekvacija. Naprotiv, tek radikalni raskid s ‘važenjem’ i ‘normativnošću’ oslobađa horizont istinitog i vrijednog, prije svakoga konstruktivnog zadiranja u zbiljnost. Na tomu upravo i počiva kompatibilnost ‘perspektivizma’ s ‘pluralizmom’: na djelu nikada nije jedna perspektiva, već uvijek mnoštvo – inače imamo ‘monoperspektivizam’ koji nije ništa, budući da jedna perspektiva ne može biti nikakva perspektiva.«⁸⁶

[PLP-XXII] »... nužnost pojedinačnoga pristupa pojedinačnome slučaju, dakle, uz potpuno uvažavanje njegove osebnosti, u odnosu na koju se tek može procijeniti koji se od mogućih pokušaja rješenja zbilja više približavaju samome problemu od nekih drugih, odnosno koje su perspektive doista vrijedne *preferiranja*. To je, drugim riječima, neposredno *situacijsko* iskustvo, u koje smo već unaprijed uronjeni i koje već samom strukturom dane situacije sugerira i moguće smjerove sagledavanje te situacije, odnosno njezino perspektivističko svladavanje kao problema. U tom je nastojanju uvijek ‘uspješnija’ ona perspektiva koja u sebe može *integrirati* druge perspektive, odnosno drugačije načine iskušavanja istoga problema, budući da time i sama postaje svjesna svojih granica, tj. potrebe dopunjavanja drugim iskustvima. Ta *otvorenost* perspektiva predstavlja *conditio sine qua non* ontologijski razumljenoga perspektivizma, jer inače bi se same te perspektive pretvorile u usamljene monade

⁸⁴ M. Marinčić, B. Čović, »Mogući doprinosi integrativne bioetike u premošćivanju jaza u odnosu vjera – znanost«, str. 115.

⁸⁵ Ibid., str. 119.

⁸⁶ Ž. Pavić, »‘Pluriperspektivizam’: slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 591–592.

koje nemaju nikakav 'prozor u svijet', tj. koje ne bi motrile ništa osim onoga što je dano unutar vlastite perspektive koja kao tako *hermetički* strukturirana nije nikakva, što smo jasno uvidjeli u slučaju znanstvenoga monoperspektivizma.«⁸⁷

[PLP-XXIII] »Ta pozicija '*inkluzije ekskluzije*', u kojoj se ništa ne odbacuje nego samo prevrednuje i situacijski provjerava, postiže se nova kvaliteta iskustva, u kojoj se neprestano prepliću znanstveno i neznanstveno, institucionalno i neinstitucionalno, svakodnevno i izvan svakodnevnog, pri čemu je 'odlučka' za stanovite perspektive uvijek isključivo određena danim slučajem kao niti vodiljom za samo njegovo rješavanje.«⁸⁸

[PLP-XXIV] »Dok interdisciplinarnost bioetike upućuje na suradnju i povezivanje različitih znanosti u rješavanju bioetičkih izazova, sve se jasnije počela uviđati činjenica da je moderna znanost samo jedna od perspektiva gledanja na određeno pitanje ili problem. Budući da su time druge perspektive isključene iz bioetičkog proučavanja, radi potpunijeg razumijevanja i uspješnijeg rješavanja dotičnih problema potrebno je uključiti i druge perspektive u bioetiku, odnosno neznanstvene pristupe kao što su religijski, umjetnički, svjetonazorski, građanski itd. Sve te neznanstvene pristupe možemo objediniti pod nazivom *kulturne perspektive*.«⁸⁹

[PLP-XXV] »Prisjetimo se da u spomenutim slučajevima koji su obilježili nastanak bioetike nisu u rješavanju sudjelovali samo znanstvenici u akademskom smislu (biomedicinski znanstvenici, filozofi, teolozi, pravnici) već su se u to rješavanje uključili i predstavnici drugih, neznanstvenih društvenih institucija, kao što su domaćice, predstavnici sindikata, predstavnici građana (pacijenti), žušnici, liječnici praktičari, odvjetnici itd. Narav bioetičkih problema stoga zahtijeva uključenje i neznanstvenih (odnosno izvanznanstvenih), kulturnih perspektiva u rješavanju bioetičkih problema, čiji nositelji mogu biti 'različiti protagonisti građanskog života, društveni pokreti, političke pozicije i programi, etablirani svjetonazori, religijske ustanove i učenja, moralne refleksije, umjetnička ostvarenja i programi, mediji, javno mnijenje itd.'«⁹⁰

[PLP-XXVI] »No možemo vidjeti moderni odraz drevne nepodijeljene racionalnosti u pluriperspektivnom pristupu integrativne bioetike. Budući da je integrativno mišljenje bilo razvijeno kao otpor hijerarhiji istine i znanja i kao otpor ekskluzivnosti znanstvenog razumijevanja svijeta, može se reći da, unutar njena pluriperspektivna pristupa kakav uključuje ne-znanstvene poglede na suvremene probleme (...).«⁹¹

[PLP-XXVII] »Ta su društvena strujanja ujedno potaknula još jedan zahtjev, a to je onaj za pluriperspektivnošću, koji možemo jednostavno odrediti kao potrebu za uključivanjem, osim samih znanosti, i drugih, izvanznanstvenih perspektiva u bioetičko rezoniranje, kao što su primjerice religijska, svjetonazorska i umjetnička perspektiva.«⁹²

⁸⁷ Ibid., str. 592–593.

⁸⁸ Ibid., str. 593.

⁸⁹ I. Eterović, *Kant i bioetika*, str. 67.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Marija Selak, »Philosophy of the world and philosophy of Karl Löwith as a precursor and incentive to the idea of integrative bioethics«, *JAHIR* 2 (2011) 4, str. 525–532, str. 532.

⁹² Igor Eterović, »Traženje uporišta za integrativno mišljenje u Kantovoj teoriji spoznaje«, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 4, str. 497–507, str. 497.

[PLP-XXVIII] »Međutim, i dalje je relativno upitan i kritičarima najproblematičniji pojam pluriperspektivnosti, za koji se čini da relativizira bioetička nastojanja i time raspršuje ikakvu konstruktivnu raspravu o eventualnim rješenjima tih problema eliminirajući ikakvu normativnost iz diskursa. Iako se zaista nespretnim formulacijama ponekad daje povoda za takva mišljenja od strane samih bioetičara, sama ideja nastoji ostvariti upravo suprotno. U svjetlu svih različitosti i pluralističkih pristupa činjeničnom svijetu i vrijednostima koje nas okružuju, ona nastoji upravo ponuditi čvrst oslonac i kakvu takvu sigurnost određenja, odnosno koliko je god moguće strog i nedvosmislen napatuk koji će nas spasiti od posvemašnjeg relativizma i gubitka ikakve smislene podloge za diskusiju.«⁹³

[PLP-XXIX] »[Ovakav je pluriperspektivizam] oblik perspektivizma čija metodologija poštuje sve perspektive, ali koja bi još uvijek omogućila primjerenu komunikaciju među individualnim perspektivama. Takav oblik perspektivizma u skladu je s intuicijom da su segmenti zbilje povezani, međutim, ne pokušava izjednačiti ili reducirati različite refleksije zbilje jednu na drugu. Metodologija bi morala omogućiti spoznajnu integraciju perspektiva u opoziciji pukog, neplodonosnog mehaničkog povezivanja, koja bi rezultirala nesistematiziranim fragmentima spoznaje. Zadatak ovakve vrste interaktivnosti nije stvoriti jasnu harmonizaciju poravnavanjem razlika u sadržaju među različitim perspektivama. Izvorna jednakost perspektiva koje spoznajno interagiraju, koja bi ujedno sačuvala integritet pojedinih perspektiva, ne implicira jednakovrijednost i vjerodostojnost argumentacije koju pojedina perspektiva unosi u razmatranje konkretnih problemskih situacija.«⁹⁴

[PLP-XXX] »Pluriperspektivizam se zasniva na vjerovanju u unutarnji pluralizam istine, što se ujedno može primijeniti na perspektivizam. Međutim, dok perspektivizam jednostavno tvrdi da pluralnost perspektiva postoji i hrva se s pripadnim rezultatima, pluriperspektivizam primjenjuje integrativnu metodologiju koja, za razliku od interdisciplinarnе integracije usmjerene isključivo na proširenje korisnog znanja (*Verfügungswissen*), želi ojačati kapacitet našeg djelovanja u svijetu (*Orientierungswissen*, Mittelstraß 1982).«⁹⁵

[PLP-XXXI] »Da sažmem, za mene pluriperspektivizam znači (a) ne-hijerarhijski diskurs (b) različitih gledišta o jednoj temi koji su (c) usađeni u različite ideale i svjetonazore. Diskurs mora biti (d) interkulturalan i interreligijski, (e) transnacionalni i (f) interdisciplinarni.«⁹⁶

[PLP-XXXII] »No ako veći broj ljudi uključenih u raspravu to učini [pluriperspektivno sagleda stvar], umjesto jedne osobe ili manje grupe osoba, moglo bi biti moguće pronaći jezgru razumijevanja termina s kojom bi se velik broj ljudi mogao složiti. Ali takvo što moguće je samo u otvorenom diskursu jednakosti u kojemu se više perspektiva može pridružiti i njihovi se glasovi mogu čuti.«⁹⁷

⁹³ Ibid., str. 498.

⁹⁴ A. Fatić, I. Zagorac, »The Methodology of Philosophical Practice: Eclecticism and/or Integrativeness?«, str. 1433.

⁹⁵ Ibid., str. 1434–1435.

⁹⁶ Jos Schaefer-Rolffs, »Integrative Bioethics as a Chance. An Ideal Example for Ethical Discussions?«, *Synthesis philosophica* 27 (2012) 1, str. 107–122, str. 114.

⁹⁷ Ibid., str. 117.

[PLP-XXXIII] »... onkraj uobičajenih termina: to je polje koje karakteriziraju različite perspektive (perspektive su nužno različite, ali smještene u odnos) koje stvaraju temeljnu orijentaciju (ko-relacija perspektiva ima stvaralački potencijal pridobivanja orijentacije) prema bezbroj pitanja vezanih za život ili uvjete njegova održanja (usmjereno je na sva pitanja vezana za život, ne samo na medicinska).«⁹⁸

[PLP-XXXIV] »U pluriperspektivnom metodološkom uzorku, filozofija, različita etička i religijska učenja, pojedinačne znanosti i različite kulturne tradicije postaju perspektive koje mogu dati orijentacijsko znanje samo dijaloškom interakcijom. Pluriperspektivizam integrativne bioetike zasniva se na konceptu 'orijentacijskog znanja'. Kao univerzalno znanje o orijentiranju u prirodi i društvu, *Orientierungswissen* sučeljava, prema Jürgenju Mittelstraßu, monoperspektivizam tehnoznanstveno 'instrumentalnog znanja' (*Verfügungswissen*).«⁹⁹

[PLP-XXXV] »Zato što pluriperspektivna bioetika treba biti otvorena svim znanstvenim područjima, ali i svim kulturnim, pa i religijskim perspektivama, i osjetljiva na etičan odnos prema svemu životu, ona bi mogla biti okvir u kojem bismo mogli, ako ga razvijemo, mnogo bolje procjenjivati životni smisao znanosti, spoznajnu i etičku prihvatljivost njenih metoda, kao i svrhe kojima bi trebala služiti danas i ubuduće – nama za unutarnji razvoj, a društvu, životu i svijetu za održanje njihovo, dovođenje u sklad i obogaćivanje, a ne porobljivanje i iscrpljivanje.«¹⁰⁰

[PLP-XXXVI] »Prilikom razmatranja dvije vrste (znanstvenog i integrativno-bioetičkog) perspektivizma vidjeli smo da pojedinačne znanosti zahvaćaju samo jedan 'aspekt' bića, jednu stranu njegove cjelovite samodanosti. U odnosu na tu jednu stranu, toj znanstvenoj perspektivi ostaje nedostupnim čitavo bogatstvo drugih mogućnosti samopojavljivanja, čitav splet mogućih i zbiljskih unutarsvjetovnih odnosa, iz kojih se uopće i crpi značajnost nekoga bića – ostaje 'preobilje' koje ukazuje na neiscrпно bogatstvo bitka, ali koje, s druge strane, ometa funkcioniranje novovjekovnoga *nominalizma* u njegovim empirističkim, materijalističkim, naturalističkim i fizikalističkim varijantama. Za tako shvaćeni nominalizam ta se bića, koja se znanosti i tehnici mogu staviti na raspolaganje samo jednim svojim, *predmetnim* dijelom, pojavljuju kao 'preobilni entiteti' (*überflüssige Entitäten*) koje treba uništiti zato što oni transcendiraju sve predmetne koordinatne sisteme tih nominalističkih varijanti, varijanti koje 'preobilnim entitetom' smatraju 'sve što nije predmet ili se ne može dokazati kao svojstvo nekoga predmeta ili se ne može svesti na odnose između prostorno-vremenskih entiteta'. To 'preobilje' ne može biti *sabijeno* u bilo koju prirodnoznanstvenu spoznajnu, budući da ona nije crpljena iz iskustva toga preobilja, nego iz vlastite, unaprijed konstruirane perspektive koja je utoliko lišena svega perspektivističkoga.«¹⁰¹

⁹⁸ Iva Rinčić, Stephen Olufemi Sodeke, Amir Muzur, »From Integrative bioethics to Integrative bioethics: European and American Perspectives«, u: Christian Byk, Hans-Martin Sass (ur.), *Fritz Jahr (1895–1953): From the Origin of Bioethics to Integrative Bioethics*, MA Éditions – ESKA, Paris 2017., str. 184.

⁹⁹ M. Kukoč, »Development of integrative bioethics in the Mediterranean area of South-East Europe«, str. 456.

¹⁰⁰ M. Ježić, »Kulturne perspektive i znanstvena metodologija«, str. 484.

¹⁰¹ Ž. Pavić, »'Pluriperspektivizam': slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 595.

[PLP-XXXVII] »Integrativna bioetika, koja počiva na modelu pluriperspektivizma, odgovor je na dramatičnu potrebu za orijentacijskim znanjem koje bi doskočilo epistemološkom redukcionizmu, posebno u pitanjima vezanim uz život i uvjete održanja života. Put do takvoga znanja iziskuje temeljitu raspravu u kojoj do riječi dolaze zastupnici različitih perspektiva – znanstvenih kao i neznanstvenih, pri čemu je nezamjenjiva uloga filozofije.«¹⁰²

[PLP-XXXVIII] »Suvremeni pluriperspektivizam podrazumijeva ravnopravni dijalog svjetovnih i vjerskih etičkih shvaćanja, jer se jedino takvim pristupom mogu razriješiti duboka neslaganja oko starih, ali i novonastalih bioetičkih problema. U tome i jest snaga i posebna važnost bioetike, jer se u sučeljavanju različitih znanstvenih, političkih, pa i laičkih, često nepomirljivih vrijednosnih stavova, može preispitati valjanost dokaza i kriteriji na osnovu kojih su dokazi izvedeni. (...) Dakle, bioetika je polivalentna disciplina s logično strukturiranom formom pomoću koje svaki aktivni sudionik, u skladu s vlastitim teoretsko-metodološkim predlošcima, može doći do konačnog normativnog suda. (...) Bioetiku se može promatrati i kao živi organizam koji kroz dinamiku različitih 'fizioloških zbivanja' nastoji održati stalnu i kvalitetnu ravnotežu koja se zove zdravlje. Svaki patološki podražaj dovodi do mobilizacije svih mehanizama čiji je cilj spriječiti narušavanje te ravnoteže. Tako se i u bioetici susreću različite znanosti, različita mišljenja i različite perspektive sa zajedničkim ciljem očuvanja života (...).«¹⁰³

[PLP-XXXIX] »Koncept pluriperspektivne bioetike izvire iz zahtjeva za uvažavanjem i integracijom širokoga spektra etičkih i religioznih, društveno-političkih i pravnih, kao i medicinskih i tehničkih problema koji su nabačeni bioetičkim načinom postavljanja pitanja. Pritom na vidjelo izlaze problemi koordinacije, organizacije i sporazumijevanja koji dovode u pitanje kako radno-diobene tehnike rješavanja problema, na kojima počiva naša novovjekovna kultura i tehničko-znanstvena civilizacija, tako i samorazumljivost s kojom prirodu depotenciramo u puki skup predmeta prirodnoznanstvenoga istraživanja i tehničke manipulacije te ujedno akceptiramo funkcionalno segmentiranje društva i kulture na uvelike autonomno djelujuća parcijalna područja.«¹⁰⁴

[PLP-XL] »*Pluriperspektivizam* je stajalište od kojeg polazi integrativna bioetika, stajalište na kojem je moguća integracija perspektiva, a da ne dolazi do jednostrane identifikacije samo s jednom od njih što bi u slučaju izbjegavanja svjetonazorne refleksije vodilo u puku ideologiju. Glavna prednost (pluri-)perspektivizma u odnosu na druge *-izme* je ta da on uključuje *samorefleksiju*, dok je ovi obično izbjegavaju ili nedovoljno provode. Stoga će bioetika imati pravo sebe smatrati

¹⁰² Marina Katinić, »Filozofija za djecu i mlade i integrativna bioetika«, *Filozofska istraživanja* 32 (2012) 3–4, str. 587–603, str. 588.

¹⁰³ Sonja Kalauz, *Sestrinska profesija u svjetlu bioetičkog pluriperspektivizma*, Pergamena, Hrvatska komora medicinskih sestara, Zagreb 2011., str. 256–257.

¹⁰⁴ Kurt Walter Zeidler, »Ontologischer Pluralismus und perspektivische Bioethik«, u: Ante Čović (ur.), *Integrative Bioethik und Pluriperspektivismus / Integrative Bioethics and Pluri-Perspectivism*, Sankt Augustin 2011., str. 79, prema: Ž. Pavić, »'Pluriperspektivizam': slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 594.

‘integrativnom’, samo ukoliko konsekventno promisli svoje pluriperspektivističko polazište.«¹⁰⁵

[PLP-XLI] »Imam dojam da se ovako postavljena ‘integrativna bioetika’ nastoji uspostaviti – rečeno jezikom tradicionalne filozofije – kao ‘univerzalna ontologija svijeta’ koja se od dosadašnjih ontologija razlikuje prije svega po tomu što ne slijedi nikakvu jednu ideju kao nit vodilju te stoga i nema neko *nad-motrište* ili *nad-perspektivu* iz koje bi vršila sintezu i prosudbu valjanosti ne samo svake pojedine perspektive, nego i svakog pojedinog bića unutar nje za potrebe toga ‘sistema’. Budući da se time, fenomenologijski rečeno, radikalno mijenja i čovjekov dosadašnji cjelokupni odnos prema zbiljnosti i unutarstvetski susretnutim bićima, jasno je da jedna takva ontologija svijeta kao i ostale filozofijske discipline ne mogu više fungirati u dosadašnjem obliku, nego valjanost svojih uvida sada crpe tek iz interakcije s drugim, i filozofijskim i nefilozofijskim gledištima, orijentacijama i istraživanja, u kojoj ona ‘inkluzija ekskluzije’ važi kao najviše ‘sveto pravilo’ svakoga pokušaja interakcije u horizontu pluriperspektivnosti.«¹⁰⁶

[PLP-XLII] »Slikovito rečeno, integrativna bioetika zamišljena je kao golem okrugli stol za kojim sjede stručnjaci različitih profila i predstavnici različitih domena društvenoga života te u živoj i plodnoj raspravi iznalaze najbolja rješenja složenih i teških problema kao što je postupanje s tek začetim ljudskim bićima, transhumanističke teorije i prakse, genetički modificirani organizmi, energetska kriza, itd.«¹⁰⁷

Uz navedeno, bitno je uzeti u obzir da je Čović izrazito rano sasvim precizno objasnio odakle dolazi ideja o pluriperspektivizmu i kako je u praksi ta koncepcija već bila provedena:

»Inovativna je bila zamisao da se orijentacija u sagledavanju i razrješavanju zaoštrenih moralnih dilema potraži u interakciji različitih moralnih i profesionalnih perspektiva koje bi se objedinile u institucionalnom okviru etičkog odbora. Tako će se intendirana raznolikost u sastavu prvih bioetičkih tijela preslikati u pluriperspektivizam kao temeljno metodološko određenje bioetike.«¹⁰⁸

»Utoliko je u sastavu i načinu rada prvog bioetičkog komiteta u embrionalnom obliku sadržano metodološko ustrojstvo bioetike i simbolički naznačen bioetički pluriperspektivizam kao način sagledavanja i rješavanje ne samo moralnih nego i općecilizacijskih problema.«¹⁰⁹

Pokušamo li precizno utvrditi što je *pluriperspektivnost*, a što *pluriperspektivizam*, nameću se dva osnovna problema. Prvi je problem tvorba pojma i pripadna usklađenost sa sadržajem koji mu se pripisuje. Drugi je problem različitost tumačenja.

¹⁰⁵ Damir Smiljanić, »Problem pogledâ na svijet i integrativna bioetika«, *Filozofska istraživanja* 31 (2011) 2, str. 245–253, str. 252.

¹⁰⁶ Ž. Pavić, »‘Pluriperspektivizam’: slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 594.

¹⁰⁷ M. Katinić, »Filozofija za djecu i mlade i integrativna bioetika«, str. 599, bilj. 51.

¹⁰⁸ A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 11.

¹⁰⁹ *Ibid.*, str. 114.

A2.1.1. Tvorba i značenje pojma

pluriperspektivnost/pluriperspektivizam

Željko Pavić i Damir Smiljanić usputno su komentirali da *pluriperspektivizam* ima tvorbene probleme:

»Moram priznati da mi je riječ ‘pluriperspektivizam’ već od svoje prve pojave zvučala poput ‘drvenoga željeza’, tj. odveć tautologijski, budući da sâm ‘perspektivizam’ unaprijed sugerira mnoštvo, dakle, pluralnost perspektiva. Upravo zbog toga u oslov treba najprije uzeti njezino izvorno značenje kako bi se onda shvatilo i njezino ‘metodologijsko’ značenje za integrativnu bioetiku.«¹¹⁰

»Tvrđnja o postojanju samo jedne perspektive po svoj bi prilici bila nonsens – ‘pluriperspektivizam’ ima smisao, a ne ‘monoperspektivizam’. Izraz ‘pluriperspektivizam’, uzet u osnovi, predstavlja pleonazam, ali se može koristiti unatoč tomu, naime, u smislu izričite sinteze filozofijskih pozicija pluralizma i perspektivizma.«¹¹¹

Oba autora iz različitih razloga smatraju da, premda istaknuto, ne predstavlja zbiljski problem – Pavić objašnjava da se pluralnost perspektiva razumije ako se pogledaju izvorna obrazloženja (Čovićevi radovi), dok Smiljanić smatra da se značenje mora pomaknuti od perspektivizma (u smjeru Čovićevih radova). Premda se slažem da su to pragmatično dobra rješenja, ona ne iscrpljuju problem jer pleonazmi općenito nisu dobrodošla pojava u filozofiji, tj. znanosti – kako po pitanju jasnoće, tako i po pitanju smisla – pa se u slučaju pluriperspektivizma isto ne bi trebalo opraštati, nego ili mijenjati ili obraniti. Ostavimo li po strani Pavićev i Smiljanićev prijedlog, sama tvorba pojma može se braniti iz dva pravca: iz etimologije riječi, odnosno genealogije tvorbe, te iz značenja ovog *perspektivizam* u sklopu povijesti filozofije, odnosno znanosti.

Pogledajmo tvorbu pojma *pluriperspektivizam*. Jurić kratko pojašnjava svezu:

»... (latinski *plus*, genitiv *pluris*: više i perspektivizam)(...).«¹¹²

Ovime je obznanjeno da se u korijenu pojma *pluriperspektivizam* ne nalazi *perspectus* ili *per-spicere* (*specere*),¹¹³ nego tvorbena nadogradnja, spe-

¹¹⁰ Ž. Pavić, »‘Pluriperspektivizam’: slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 587–588.

¹¹¹ Damir Smiljanić, »Wieviel Perspektivismus veträgt Bioethik?«, u: A. Čović (ur.), *Integrative Bioethik und Pluriperspektivismus / Integrative Bioethics and PluriPerspectivism*, str. 25, prema: Ž. Pavić, »‘Pluriperspektivizam’: slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 592.

¹¹² Ž. Pavić, »‘Pluriperspektivizam’: slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 581, Jurićeva natuknica.

¹¹³ »Izraz ‘perspektiva’ dolazi od lat. *perspicere* što znači *jasno vidjeti, pogledati, progledati, pogledom prodrijeti, providjeti, sagledati, razabirati, promatrati, pouzdano opažati*. Od Boetija se

cifično *perspektivizam*, čime se pojam *pluriperspektivizam*, u odnosu na *pluriperspektivnost*, značajno ograničava. Od navedenih fragmenata vezanih za pluriperspektivnost, u njih dvadeset koristi se pojam *pluriperspektivizam*, ali se *ni jednom ne pojavljuje* u glavnim definicijama integrativne bioetike;¹¹⁴ u njih dvanaest koristi se pojam *pluriperspektivnost*, ali se i pojavljuje u *tri* glavne definicije;¹¹⁵ dok tri fragmenta istovremeno koriste oba pojma, čega u definicijama nema.¹¹⁶ Uz to, jedanaest fragmenata koristi pojam *pluralizma* ili *pluralnosti*, pri čemu se na dva mjesta pojavljuje s pluriperspektivnošću, a na sedam mjesta s pluriperspektivizmom (dominantno kod ranih Čovićevih definicija) i *niti jednom* u glavnim definicijama. Iz navedenog je vidljivo da postoji diskrepancija u preferiranju dvaju pojmova i upitno je koja je konačna primjena i važnost kojeg od dva pojma. Problem se može započeti rješavati navođenjem natuknice koju je Jurić obznanio, a Pavić analizirao, kada Jurić piše sljedeće za *pluriperspektivizam*:

»... u filozofiji, posebice spoznajnoj teoriji, teoriji znanosti i bioetici *nazor o karakteru* orijentacijskog znanja koje se postiže interakcijom raznovrsnih spoznajnih perspektiva.«¹¹⁷

Jurić je izrazom »nazor o karakteru« utvrdio ono što se u jeziku razlikuje sufiksima *-izam* i *-ost*; prvi se odnosi na vjerovanja, nauke, tendencije, idejne obrasce, škole mišljenja, doktrine i sl. (»nazore«), a drugi se odnosi na svojstva (»karakter«). Pluriperspektivizam je, drugim riječima, jedan princip, princip koji sprovodi »institucionalizaciju« pluriperspektivnosti, ali još uvijek po redu bivstvjuće pojavnosti može biti razumijevan kao višeg stupnja.¹¹⁸ No idu li oni zajedno?

Ako se kaže da je pluriperspektivizam pluriperspektivan, to bi značilo ili da taj »nazor« kao biće u sebi ima više dimenzija od onoga što bi se od nekog

'perspectiva' koristi u smislu prijevoda za optiku kao oznaka za primijenjeni dio matematike. Antički način uporabe izraza *scientia perspectiva* polazi od geometriziranja gledanja, opažanja. Pod perspektivom se obuhvaćala geometrijska projekcija. To je značenje do danas zadržano u prijevodu perspektive kao 'kuta gledanja' i dade se raspoznati u onome što se prisposobljuje kao očni privid prikaza prostornih odnosa i predmeta na jednoj ravni.« Vidi: Pavo Barišić, »Pluriperspektivizam – temeljni uvjet ili zatamnjenje istine?«, u: Velimir Valjan (ur.), *Integrativna bioetika i interkulturalnost. Zbornik radova Drugog međunarodnog bioetičkog simpozija u Bosni i Hercegovini*, Bioetičko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2009., str. 25–38, str. 27.

¹¹⁴ PLP-I, III–V, VII–XI, XV–XVI, XIX, XXIX–XXXI, XXXIV, XXXVII–XXXVIII, XL.

¹¹⁵ IB-I, IV–V; PLP-II, VI, XIII, XVI, XIX, XXVI–XXVIII, XXXIV–XXXV, XXXIX, XLI.

¹¹⁶ PLP-XVI (Jurić), XIX (Marinčić, B. Čović), XXXIV (Kukoč).

¹¹⁷ Ž. Pavić, »'Pluriperspektivizam': slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 581, Jurićeva natuknica [kurziv moj].

¹¹⁸ Raspravu o odnosu principa i svojstva vidi u: Luka Perušić, »Princip integrativnost«, *Arhe* 15 (2018) 1, str. 133–159, str. 136–144.

nazora uobičajeno »očekivalo« – o čemu uopće ne možemo govoriti zbog manjka istraživačke materije – ili da ne postoji samo jedan nazor pluriperspektivizma, nego više njih (tj. da se nazor različito interpretira). Mimo toga, budući da je nazor, tada zbilju sebi podvrgava specifičnim skupom svojstava i procesa, ujedno specifičnom metodologijom. U tom bi se skupu moralo pojavljivati i nešto poput svojstva pluriperspektivnosti, no za takvu pluriperspektivnost postoji i inherentna granica. Ta je granica prisutna u onome što su Čović i Jurić na različite načine nazivali zabranom (mono)perspektivizma: pluriperspektivizam je metodološki netolerantan prema monoperspektivizmu.¹¹⁹ Tu se ukazuje njegova metafizička¹²⁰ osnova. Za razliku od ovog odnosa, pluriperspektivnost – jer je svojstvo – ima puno viši stupanj slobodne pojavnosti, a za razliku od ove »institucionalizacije« i »supstancijalizacije« pluriperspektivnosti kao pluriperspektivizma, ni prema čemu nije netolerantan jer se bilo čemu kao svojstvo može pripojiti i po sebi nositi pluralnost ponašanja. Konkretiziramo li stvar na primjeru istraživanja nekog problema, recimo, eutanazije, pluriperspektivizam kao biće zabranjuje da se u studiji eutanazija analizira iz samo jednog kuta ili, u tom smislu, strogo monodisciplinarno, čime svaka studija na metodološkom planu postaje nužno pluriperspektivna – ali se nameće takvim da mora biti kao princip, a ne kao svojstvo jer time se u nekom krupnijem projektu onemogućuje pojedinim disciplinama da monoperspektivnim rezultatima dobiju uvid u detalje koji u višem redu analize (pluriperspektivnom redu analize) ulaze u interakciju i raskidaju s monoperspektivizmom – no samo ako se dva stupnja analize ne tretiraju kao jedan sklop kakav je, po tome što je najmanje jedan stupanj pluriperspektivan, uistinu pluriperspektivan i dopušta pluriperspektivnost kao doktrinu naziva pluriperspektivizam.

S utvrđenom razlikom u vidu, na djelu je da *pluriperspektivizam* kao nazor mora slijediti logiku danu Čovićevim i Jurićevim studijama – *pluris + perspektivizam* – ali pojam *pluriperspektivnost* to niti mora niti može, naime, njegova tvorenica ne može polaziti od »perspektivizam«, nego isključivo od »perspektiva« zato što u tvorbi ovaj *-ost* zamjenjuje *-izam*.

Proto-indo-europski korijen latinskog *spicere*, tj. *spiciō/specio*, znači *gledati u*; slično je s varijantom u grčkom jeziku – *sképtomai*. Hrvatska riječ za *plus/pluris* je *više*, za *perspektiva* je *gledište*. *Gledište* je tvoreno od *gledati*, koje je u indoeuropskom korijenu označavalo i blistanje (veza sa svjetlom izravna je u svim slučajevima, od gledanja kao funkcije organa, preko gle-

¹¹⁹ Npr. H. Jurić, I. Zagorac, »Bioetika u Hrvatskoj«, str. 608.

¹²⁰ Pod *metafizika* podrazumijeva se filozofska disciplina koja ispituje principe i načela. Za podrobniju raspravu o značenju pojma *metafizika*, a vezano za integrativnu bioetiku, vidi: L. Perušić, »Princip integrativnosti«, prvo poglavlje.

danja kao geometrijske odrednice, do gledanja kao pristupa u znanstvenim ispitivanjima) i sufiksa *-ište*. Sufiks *-ište* ima više od petsto primjena za označavanje prostora na kojem se odvija neka radnja (npr. *igralište*, *boravište*, *lovište*, *skrovište* itd.), a premda postoje i mnoge riječi za koje nije jasno kako je došlo do pojave tog sufiksa u njima (npr. u riječi *čudovište*), pri svakoj od tih riječi spekulira se da je imalo neke veze s *gledanjem* ili odvijanjem neke radnje. Gledište je, drugim riječima, prostor blistanja (prostor osvjetljavanja) ili ono gdje se što (u čemu se što) gleda, gdje se promatra (ovo *promatranje* javlja se kao jedna varijanta značenja i u latinskom i u grčkom, zbog čega se zna vezati za *um*), u čemu što (umski) dolazi do blistanja ili se što osvjetljava. Susljedno, *perspektiva – gledište; pluriperspektiva*¹²¹ – *višegledište*. Razlog zašto je ovo posebno važno istaknuti jest taj da smo prethodno rastumačili tretiranje integrativne bioetike kao *područja* nekog *djelovanja*, a ovdje se sada pokazuje da je – kroz hrvatski jezik – gledište upravo područje djelatnosti motrenja (promatranja), i to vrlo specifičnog nejednostrukog motrenja. Sabrano: *pluriperspektiva – višegledište; pluriperspektivnost – višegledstvo (višegledishnost, višeglednost); pluriperspektivizam – nazor višegledstva*. Dakle, prema osnovnoj liniji značenja riječi od kojih je pojam tvoren, biti pluriperspektivan znači *uvijek motriti kroz više od jednog gledišta*.

Vratimo li se, ipak, pluriperspektivizmu, a time i drugom kraku prethodno naznačene problemske podjele, u konkretnoj praksi vezu možemo tumačiti na sljedeći način: ako je integrativna bioetika »pluriperspektivistička«, a ne tek »pluriperspektivna«, dakle utjelovljuje nazor, a ne da je tek prati svojstvo, onda ona oblikuje područje u kojemu je višegledstvo *obavezno*, a to ujedno znači da kao institucionalna pojava – kao područje ili polje – (mora) osigurava(ti) oblik i sadržaj podatan za takav rad i same istraživače takvim činiti, čime je plodno tlo za bilo koji oblik višeg stupnja disciplinarnog rada sve dok on ima veze s moralnom dimenzijom života. No ne smije se zaboraviti na Pavićevu i Smiljanićevu opasku – da je pojam »pluriperspektivizam« dobroćudni pleonazam, ali ni na to da se pojam ne izvodi izravno iz *per-spicere*, nego iz *perspektivizam*. Takva tvorba vuče tešku povijest perspektivizma kao *nazora* ili teorijske pozicije. Postoji dulji i kraći put izlaza iz problema koji ta povijest nameće. Kraći je put istaknuti da ne postoji jedinstveno tumačenje toga što perspektivizam uopće jest i stoga se pri oblikovanju pojma *pluriperspektivizam* istraživači mogu naslanjati na onu dimenziju perspektivizma koja im odgovara da bi objasnili što njime žele dati do znanja. Dulji je put usporedba tih različitih nijansi poimanja perspektivizma i komparativna analiza mjes-

¹²¹ Čini mi se da u tekstovima ta riječ nikada nije iskorištena, ali mi se isto tako čini da govori puno o ideji.

ta sličnosti ili istosti spram kojih bi se pluriperspektivizam mogao razumjeti kao (dobročudni) pleonazam ili kao koncizan pojam.

Ali ne mislim da je bilo koju od navedenih taktika potrebno primijeniti jer se stvar može razjasniti već pri referiranju na Pavićev i Smiljanićev komentar. Naime, kao što su autori istaknuli, perspektivnost već po sebi predviđa mnoštvo perspektiva i na toj se osnovi doista radi o pleonazmu. No tvrdim da ta osnova ne odgovara stvari na djelu, i to na obje razine, principa i svojstva.

Perspektivnost i perspektivizam nisu isto, kao što to nisu pluriperspektivnost i pluriperspektivizam. Ako govorimo o perspektivnosti – o svojstvu imanja gledišta – onda se radi o tome da pri pogledu na neki objekt imamo jedno gledište. Osnovnom se linijom pokazuje jasnim da pri pluriperspektivnosti imamo tu razliku da se pri pogledu na neki objekt ima više od jednog gledišta i – to je sve. Ako se, doduše, perspektivnost hoće preko perspektivizma postaviti kao maksimalna i cjelovita, drugim riječima, ako se hoće ići ekstremnom perspektivističkom interpretacijom koja potječe još od Leibnizove *Monadologije*¹²² i tako tvrditi da jedno biće u cjelovitosti svoje perspektive uvijek ima jednu perspektivu – cjelovito svoju, a možda i solipsistički svoju – te je time uvijek na djelu perspektivnost, a nikada pluriperspektivnost, shodno čemu i nečije gledište koje je više-od-jednog gledišta zapravo još uvijek u cijelosti jedno gledište, onda bih rekao da je ta tvrdnja u redu, ali da je konačno rješenje nepravedno i disfunkcionalno, tj. neispravno: reći da je jednogledstvo i višegledstvo identična perspektivnost (perspektivizam) upućuje ne samo na niz teorijskih problema nego i u praksi daje katastrofalne posljedice, primjerice, prilikom sudskog procesa. Stoga se ne može olako tvrditi da je »sve to« perspektivnost bez da se ne utvrdi osnovna tipologija: svako biće ili nema svojstvo perspektivnosti (npr. kamen, boja) ili ima (npr. čovjek, puma). Ako ima, perspektivnost može biti *jednostavna perspektivnost* (jedno gledište, *monoperspektivnost*) ili *kompleksna perspektivnost* (višegledište, *pluriperspektivnost*). Stoga tu ne bi trebalo biti nikakve riječi o oproštenom pleonazmu, nego je podjela upravo nužna.

Pored nužnog razlikovanja, tipologija nam daje orijentaciju u pogledu razumijevanja tendencije određenog djelovanja. Ipak, ovo »perspektivnost« razlikuje se od »perspektivizma«. *Perspektivizam* uopće nema veze sa svojstvom perspektivnosti, on kao pojam uopće nije na istom »planu emanacije«. *Perspektivnost* je naziv za svojstvo posjedovanja perspektive koje je pripisivo ili nije pripisivo bićima, a *perspektivizam* je naziv za misaonu pozici-

¹²² Razlog zašto Pavić piše: »Ta *otvorenost* perspektiva predstavlja *conditio sine qua non* ontologijski razumljenoga perspektivizma, jer inače bi se same te perspektive pretvorile u usamljene monade koje nemaju nikakav 'prozor u svijet' (...).« – Ž. Pavić, »'Pluriperspektivizam': slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 593.

ju koja tumači da se u okviru manifestiranja perspektivnosti ono odvija na način poimanja neke stvari kao određivo jedne perspektive na taj način da je svako poimanje neke stvari određivo kao jedna perspektiva o toj stvari i polazi uvijek iz jedne perspektive. Ali tada je *pluriperspektivizam* naziv za misaonu poziciju koja tumači da se u okviru manifestiranja perspektivnosti stvar odvija na taj način da je svako poimanje neke stvari određivo s više od jedne perspektive o toj stvari i uvijek polazi iz više od jedne perspektive (što, ujedno, implicira da je spoznaja u svakog perspektivnog bića pluralne konstitucije, supstancijalno rečeno: »moja« perspektiva *nikada* nije »samo moja«). Slijedimo li prethodnu raspravu i danu tipologiju, pobuni li se tko da je pluriperspektivizam još uvijek perspektivizam, to se može braniti, ali nije pravedno i nije funkcionalno: utoliko nešto može biti podvrgnuto perspektivizmu ili ne može. Ako može, onda govorimo ili o *jednostavnom perspektivizmu* (perspektivizam će transmutirati u *monoperspektivizam*, *kontingentni perspektivizam*, *relativistički perspektivizam* i sl.) ili o *kompleksnom perspektivizmu* (*pluriperspektivizam*). No istina je ta da mnoge rasprave o perspektivizmu sugeriraju različite vrste aglomeracija, umrežavanja i integracija perspektiva koje onda u svojem međudnošenju oblikuju neki viši stupanj poimanja zbilje ili otkrivaju da je istina kompleksna, a ne jednostavna – i svi takvi perspektivizmi, o čijoj je, zapravo, unutarnjoj komunikaciji Čović govorio kao o *interperspektivnosti*, na temelju čega ih naziva *integrativnim perspektivizmom* – tada odgovaraju prirodi pluriperspektivizma. Stoga, kako ni pluriperspektivnost, tako ni pluriperspektivizam ne mogu biti tretirani kao pleonazam jer upućuju na varijantu perspektivnosti/perspektivizma koji nisu »monadni«.

A2.1.2. Opseg pojma *pluriperspektivnost/pluriperspektivizam*

Ispitivanje u prethodnom poglavlju dalo je preko obrade problema pojmovne tvorbe općenite smjernice za razumijevanje pluriperspektivnosti, odnosno pluriperspektivizma. Međutim, premda bi se moglo misliti da je time stvar riješena, iz komparativne analize navedenih fragmenata može se vidjeti da *pluriperspektivnost/pluriperspektivizam* 1) nisu jednoznačno primjenjivani i 2) ne slijede logiku teorijske pozicije perspektivizma od kojeg tobože nasljeđuju ime. Stoga je prethodna analiza za smisao imala na planu opće rasprave otkloniti sumnju u primjenu ispitivanih pojmova, a sada predstoji pokušaj konkretne artikulacije rješenja višeznačnosti.

Višeznačnost pluriperspektivizma proizlazi iz opisa neposredno vezanih za pojam. Prema navedenim odlomcima u kojima se termini javljaju, pluriperspektivnost/pluriperspektivizam je:

- 1) unutarnji pluralizam istine;
- 2) supstancijalni filozofski pluralizam – interakcija i integracija perspektiva;
- 3) spoznajne i egzistentne perspektive;
- 4) znanstvene i kulturne perspektive;
- 5) integrativni pluralizam perspektiva;
- 6) interaktivni i integracijski odnos perspektiva (interperspektivnost);
- 7) heterogenost perspektiva;
- 8) nehijerarhijska rasprava različitih perspektiva;
- 9) koncepcija, spoznajna metoda i paradigma znanja.

Potrebno je uzeti u obzir da su koncepcije pluriperspektivnosti i pluriperspektivizma doživjele promjenu značenja – ideja se kretala od ideje pluralnosti među filozofijskim pozicijama do ideje povezivanja znanstvenih i neznanstvenih perspektiva i natrag, stoga je opravdano zapitati se na koji se stadij potrebno referirati. Unatoč množnosti artikulacija, što bi na prvi pogled moglo izgledati stihijski, preinake su u jednom trenutku prestale i oblikovan je načelni lik pluriperspektivnosti koji zadržava unutarnju logiju¹²³ ekspanzije. S obzirom na prethodne dvije rasprave, na raspravu o područnosti i na raspravu o disciplinarnosti, te na inicijalnu raspravu o tvorbi pojmova o kojima se na ovom mjestu govori, kada se u kontekstu integrativne bioetike spominje pluriperspektivnost, mora se raditi o najširem smislenom opsegu, o iznad navedenim točkama (3), (4), dok je (2) potkapacitirano. U pogledu konkretnog istraživanja znači najmanje dvije perspektive različitih kategorija. Kada se pak radi o pluriperspektivizmu, pokriva (1), (5), (6), (7) i (8). U pogledu konkretnog istraživanja, pluriperspektivizam znači da se istraživanje ne smije provesti preko jedne metode ili pomoću jedne jezgre znanja – taj preduvjet kreira ponašanje perspektiva u duhu navedenih stavki, poput »interakcije« i »unutarnjeg pluralizma istine«.

Problematično je, međutim, što nazvati neku disciplinu ili istraživanje »pluriperspektivnim« ili »pluriperspektivističkim« ne govori ništa o tome o kojim se kategorijama perspektiva radi u trenutku u kojemu se uvjeti moraju ispoštovati da bi se bilo pluriperspektivnim, odnosno pluriperspektivističkim. Primjerice, ako razmatramo problem eksploatacije djece za rad, znače li mi-

¹²³ *Logika* krnje izražava zahvaćen odnos dogođenog. *Logija* principijelno prethodi dogođenom jer je zbivanje samo, odnosno ono logijsko nastaje u zbivanju, u uvijek-krećućem sebestvaranju. I pri npr. izvedbi logičkih izraza i formiranja zakonitosti, procesi su podvrgnuti najprije logijskom: uopće, svako iskustveno ima svoje zbroće prema kojemu se tek onda oblikuje logičko. Logika je »okovana« logija, slično kao što je gramatika »okovani« jezik.

nimalni uvjet pluriperspektivizma da se moraju uključiti najmanje bilo koje dvije perspektive? Ako se uključi, recimo, jedna egzistentna perspektiva (npr. svjedočanstvo eksploatiranog djeteta) i druga egzistentna perspektiva (npr. svjedočanstvo vlasnika tvrtke), te se o tome napravi izvješće nekom uobičajenom metodom novinarskog razlaganja i ponudi kao dokument, može li se tu govoriti o pluriperspektivističkom znanstvenom radu? Ili se utvrđivanje osnovnog pluriperspektivizma mora kretati na osnovi neke dvije grane istog polja, npr. međukulturalne i socijalne psihologije; neka dva polja u npr. društveno-humanističkim znanostima, npr. sociologije i filozofije; neka dva polja bitno različitih znanosti, npr. fizike i kulturne antropologije, ili se obavezno radi o tome da jedna perspektiva mora proizlaziti iz područja »spoznajnih« odnosno »znanstvenih« perspektiva,¹²⁴ a druga iz područja »egzistentnih« odnosno »kulturnih« (»izvanznanstvenih«) perspektiva?¹²⁵ Nezgodno je što se pod pluriperspektivizmom pojavljuju specifičnosti koje se na prvi pogled ne daju uvidjeti, pogotovo ako se ti pojmovi pojavljuju u definicijama. Čitajući definicije i govor o tim pojmovima, osoba stječe jedan preliminarni osjećaj za moguće značenje, no kada se stvar krene razmatrati na predmetu, definicija na prvi pogled ne odaje egzaktnost kakvu bismo od opće definicije očekivali, ali samo na prvi pogled. Kako, čitajući definicije integrativne bioetike, prepoznati prirodu pluriperspektivizma?

Definirani prostor pluriperspektivizma može se razumjeti ako slijedimo logičke granice značenja određene višim pojmova u definiciji i uzmemo u obzir kategorizaciju perspektivizma koju sam prethodno istaknuo (pluriperspek-

¹²⁴ Na temelju navedenih fragmenata, izlučiti se može da znanstvene/spoznajne perspektive podrazumijevaju jezgre znanja najmanje sljedećeg: znanstveno-deskriptivne, znanstveno-normativne i znanstveno-tehničke, tj. »tvrde« i »meke« znanosti, u »užem« i »širem« smislu »znanosti«: prirodne znanosti, tehničke znanosti, formalne znanosti, humanističke znanosti, društvene znanosti, interdisciplinarnе znanosti, primijenjene znanosti. Predlažem da se na korpus ovih perspektiva referiramo isključivo pojmom »znanstvene perspektive«, ostale ponuđene varijante imaju značenjske krugove preklapanja s vanznanstvenim perspektivama.

¹²⁵ Na temelju navedenih fragmenata, izlučiti se može da kulturne/egzistentne/izvanznanstvene perspektive podrazumijevaju »zapise« najmanje sljedećeg: umjetnička djela, osobna svjedočanstva i samorefleksije, građanske inicijative, društveni pokreti, politički programi, religijske i misaone tradicije, svjetonazori, mediji, javna mnijenja, institucije, sindikati, stručnjaci iz prakse, predstavništvo različitih domena izvan područja znanosti; općenito: svako egzistentno, izvanznanstveno, samorefleksivno, svakodnevno, institucionalno, »laičko« i svjetovno. Podrazumijeva se, međutim, da takve perspektive u istraživačkim radovima podliježu znanstvenoj obradi i opreznosti. Premda mi se čini da bi »tehnički« najtočniji naziv za korpus ovih perspektiva bio »neznanstvene« ili »vanznanstvene« zato što »znanost« pripada širem pojmu kulture i naprosto je jedno područje kulturne djelatnosti, oba prefiksa (*ne-*, *van-*) polučuju impresije koje bi se mogle potpuno pogrešno razumjeti. Slično, premda je pojam »kulturne perspektive« problematičan zato što perspektiva ni ne može biti nikakva druga doli kulturna, impresije koje polučuje s obzirom na jednu od tradicionalnih, »uvriježenih« primjena te riječi vrijedi zadržati iz pragmatičkih, premda ne i posve opravdanih razloga.

tivizam kao *kompleksni perspektivizam*). Bez obzira na modifikatore poput »integrativno« i »pluriperspektivno«, područje utjecaja svih pojmova zavisi o njihovoj svezi s definiendumom. Naš *definiendum* – *bioetika* – po sebi nužno ima biti filozofskom disciplinom sve dok je pojedini definiensi ne preodrede. Preodređivanje koje se događa s bioetikom kao filozofskom disciplinom (ili, kako neki tvrde, pod-disciplinom primijenjene etike)¹²⁶ ide u smjeru interdisciplinarnog proširenja, čime se želi izaći iz strogog polja filozofije – pomak je u konačnici definiran Pravilnikom – ali neovisno o tome, budući da se zadržava *etika*, onda se nužno zadržava polje filozofije, čime se nužno zadržava područje humanistike, a čime se, konačno, nužno zadržava djelatnost znanosti, odnosno znanstvena perspektiva. Slijedi da pluriperspektivnost/pluriperspektivizam podrazumijeva najmanje jednu perspektivu – etiku (filozofsku bioetiku) – i time oslobađa područje za integraciju s bilo kojom perspektivom koja nije etika, čime tvori *vanjski parnjak*, da bi istraživanje bilo pluriperspektivno, odnosno pluriperspektivističko.

»Vanjski parnjak« odnosi se na red grane (npr. estetika, matematika, informatika), na red polja (npr. teologija, fizika, kemija), na red područja (npr. prirodne znanosti, tehničke znanosti) i na red djelatnosti (npr. kulturne perspektive). Time se poštuje svih prethodno navedenih osam opisa pluriperspektivnosti/pluriperspektivizma prema njihovoj unutarnjoj hijerarhiji opsega, tj. integrativna bioetika neporecivo postaje kompleksnim perspektivizmom. No profiliranje pluriperspektivizma na taj način ne može završiti jer je pomak bioetike iz filozofije u šire poimanje određeno *područjem* i *(inter)disciplinarnošću*, ne samo time što je *bioetika*. Upravo zato što se radi o višem stupnju disciplinarnosti koje je određeno područnošću, da bi se uistinu bilo pluriperspektivnim/pluriperspektivističkim, minimalni je uvjet pluriperspektivizma po prirodi stvari – kada je u pitanju integrativna bioetika – uključivanje kulturnih i/ili ne-humanističkih perspektiva. Takva artikulacija u potpunosti ispunjava njenu bit, dok »uži« oblici pluriperspektivizma, npr. među poljima unutar humanističkih znanosti ili grana unutar polja filozofije, svojevrsni su meki oblik pluriperspektivizma. Tako je začeta metodologija i kanadske integrativne bioetike, o kojoj je govoreno na početku, samo što odrednica nije utvrđena kao *pluriperspektivizam*.

S obzirom na to da je projekt integrativne bioetika značio »pofilozofljerne« bioetike, iz prethodnog postava slijedi pitanje o tome može li profesionalni onkolog biti integrativni bioetičar? Može, ako je najmanje jedna uključena jezgra znanja vezana za etiku, odnosno bio-etiku, a unutar toga integrira

¹²⁶ O problemu koncepcije primijenjene etike vidi: Ante Čović, »Besmisao 'primijenjene etike'. Od etičkog vakuuma do etičkog apsurd«, *Filozofska istraživanja* 39 (2019) 1, str. 247–264.

kulturne perspektive. Konkretno, ako profesionalni onkolog napravi istraživanje o utjecaju prehrane na razvoj malignih stanica u suradnji s nutricionistom, radi se o disciplinarno proširenom (tj. npr. interdisciplinarnom) medicinskom istraživanju. Ako u tako određeno istraživanje uključe svjedočanstva pacijentata i kulturne tradicije prehrane, npr. religijsku regulaciju jedenja životinjskog mesa, radi se o interdisciplinarnom pluriperspektivnom medicinskom istraživanju. A ako u tako određeno istraživanje uključe pitanje moralne odgovornosti bolnice za osiguranje pravilne prehrane i moralne dileme tjelesnog *vs.* duhovnog zdravlja s obzirom na religijska uvjerenja te za analizu primijene filozofsku (bio-etičku) i/ili prošireno filozofsku materiju i metodologiju, pripremili su integrativnobioetičko istraživanje.

Zaključno, pitanje je treba li pojam pluriperspektivnog ili pluriperspektivističkog stajati u temeljnoj definiciji integrativne bioetike? Podsjećam da se, začudno, pojam pluriperspektivizma ne pojavljuje u definicijama unatoč tome što je konstitutivna odrednica metodologije, ali se pluriperspektivost kao svojstvo pojavljuje. Okrenemo li predmet na drugu stranu, zanima nas odaju li druge sastavnice definicije da se radi o pluriperspektivnosti/pluriperspektivizmu? Odgovor je: ne. Integrativnost, bioetičnost, područnost i (inter)disciplinarnost ništa ne govore o minimalnom zahtjevu pluriperspektivnosti/pluriperspektivizma. Razmotrimo li fragmente, slijedi:

- 1) u fragmentu »interakciji raznorodnih perspektiva« iz IB-I i IB-IV ne možemo pronaći uporišta jer ova raznorodnost može odgovarati opsegu užem od željenog, odatle možda razlog zašto se na početku definicije pojavljuje *pluriperspektivnost*;
- 2) u fragmentu »otvoreno područje susreta i dijaloga različitih znanosti i djelatnosti, te različitih pristupa i pogleda na svijet« iz IB-II možemo detektirati pluriperspektivizam;
- 3) u fragmentu »[integri] sve pristupe koji su relevantni za postavljanje, artikuliranje i rješavanje tih pitanja« iz IB-III također možemo detektirati pluriperspektivizam;
- 4) u IB-V ne postoji opis koji dodatno opisuje pluriperspektivizam;
- 5) u IB-VI temeljito se navode vidove perspektiva koje krovni pojam podrazumijeva.

Razmotrimo li sada IB-II, IB-III i IB-VI, zanima nas je li potrebno u definiciji istovremeno navoditi pojam pluriperspektivnost/pluriperspektivizam i davati dodatne opise onoga što se pod njim podrazumijeva? Iz perspektive »pristupačnosti čitatelju« i »popularizacije ideje« čini se da je prihvatljivo, no strogo gledano, to je suvišno opterećivanje definicije i primjerenije je odmjeriti bi li se koristio opis ili samo pojam, a ne jedno i drugo. Kada je u

pitanju temeljna, »znanstvena« definicija integrativne bioetike, zaključujem da je potrebno uključiti krovni pojam koji sprovodi sustavno razgraničenje i razumijevanje rada disciplina/perspektiva, odnosno karakteristično definira integrativnu bioetiku. Pitanja su, međutim, dva. Prvo je manje problematično: koji od dva pojma/termina – *pluriperspektivnost* ili *pluriperspektivizam* – treba uključiti? Budući da je pluriperspektivnost samo svojstvo (modifikacija), njegovo pripisivanje bilo kojem drugom fenomenu (pojmu) nema isti efekt kao pluriperspektivizam. Kao što sam bio prethodno istaknuo, reći npr. da je neko područje »pluriperspektivno« znači da se unutar sebe raspodjeljuje na više planova, npr. na kulturno i znanstveno, a ne da po sebi predviđa implementaciju znanstvenih i kulturnih perspektiva. Međutim, reći da je neko područje »pluriperspektivističko« upravo znači karakterističnu primjenu znanstvenih i kulturnih perspektiva u procesima istraživanja i implementacije istraživačkih rezultata jer se radi o nazoru oblikovanom po principu. Negativan je aspekt ove sufiksacije *-ističko* taj što upućuje na negativnu dimenziju bilo kojeg »nazora« i često je u funkciji dezavuiranja. S obzirom na to, premda bismo doista trebali koristiti varijantu *pluriperspektivizam*, smatram da je u redu primijeniti varijantu *pluriperspektivnost* zato što, premda ne označava nazor, kao indikator svojstva može rubno označavati princip stvari i time, makar u sivoj zoni značenja, sugerirati pluriperspektivizam kao metodološki nazor i izbjegavati negativne asocijacije. Drugo je pitanje uz koji bi pojam *pluriperspektivnost* trebala stajati? Kada se dane definicije razmotre, *pluriperspektivnost/pluriperspektivizam* nema svoje mjesto u definiciji jer je ono obilježje metodologije i nazora, o čemu se u definiciji uopće ne govori. Ipak, ako se taj pojam već mora uvrstiti u definiciju, pogotovo zato što se već ustalio kao fundamentalan i ključan terminološki alat, on najviše smisla ima uz pojam vezan za određenje disciplinarnih kompleksnosti, a to je *područje*.

A2.2. Ostala sekundarna mjesta

Prethodna potpoglavlja obradila su najvažnije sekundarno mjesto u definicijama. Sukladno izvornom navodu sekundarnih mjesta, preostalo je pitanje pojmova *interakcija*, *orijentiranje*, *susretanje* te *postavljanje*, *artikuliranje*, *diskutiranje*, *razmatranje*, *rješavanje* i *dijalog*. Upotreba ovih pojmova na različite je načine služila boljem razumijevanju smisla aktivnosti integrativne bioetike. Pogledamo li IB definicije, ti se pojmovi pojavljuju u kontekstu u kojemu se čitatelja hoće uputiti na širu društvenu važnost integrativne bioetike, na važnost u prostoru koji premašuje znanstveno-industrijske odredbe suvremene znanosti kako je ona postala profilirana tijekom 20. stoljeća, i to na dva načina:

- 1) na način karakterističnog znanstvenog profila njenih rezultata kakvi uz znanja ponuđena na instrumentalno korištenje (npr. slično nekoj obradi u molekularnoj biologiji koja daje nove uvide u mehanizme epigenetičkog nasljeđivanja) daju znanje o moralno dimenzioniranom kulturnom orijentiranju života (npr. kako bi razvoj autonomne umjetne inteligencije mogao utjecati na radno i političko ustrojstvo čovječanstva i treba li podržavati razvoj takve tehnologije te u kojoj mjeri);
- 2) na način projektnog djelovanja koje ne ostaje u okvirima klasične znanstvene komunikacije nego ulazi u područje kulturnog djelovanja (građansko obrazovanje, aktivizam, političko djelovanje i sl.).

Neki primjeri takvih raznorodnih aktivnosti u integrativnobioetičkoj mreži istraživača bile su javne tribine i predavanja, radionice, deklaracije i javni apeali o najrazličitijim temama vezanim za kvalitetu života, aktivnosti usmjerene protiv nekontroliranog uvođenja GMO-a u Republiku Hrvatsku, protiv međunarodnih trgovinskih sporazuma poput TTIP-a i TiSA-e, ACTA-e, SOPA-e, PIPA-e, CISPA-e i slično, organizacije knjižnica, arhiviranje kulturnih publikacija, umjetnički performansi itd., na rubnom području između znanstvenog i kulturnog.¹²⁷ U Jurićevim i Kukočevim IB definicijama te su dvije stavke čvrsto vezane, premda se u Kukočevoj formulaciji može i pogrešno interpretirati.¹²⁸ Jurić nastojanje prelaženja teorije u prostor društvene primjene dodatno obrazlaže na drugom mjestu.¹²⁹ Kako bilo, van-istraživačke aktivnosti izravno govore o širem smislu integrativne bioetike, a različiti segmenti iz ponuđenih IB i PLP definicija i fragmenata pokazuju mnogovrsnost primjene. To utječe na razumijevanje opsega djelovanja integrativne bioetike, o čemu će uskoro biti više riječi. Prije toga međutim, s jedne strane, valja razmotriti što je od navedenih pojmova konstitutivno za integrativnu bioetiku na taj način da se pri njenom određivanju ne može izbjeći, a s druge strane, kako bi se u njeno definiranje dalo uključiti ostale navedene elemente.

¹²⁷ O tome sam predvidio posebno ispitivanje za koju ovdje nema prostora.

¹²⁸ Dio definicije nakon zarez može se shvatiti kao strogo razdvajanje između znanstvenog djelovanja i vanznanstvenog djelovanja bez međusobne interakcije koju, međutim, IB pokriva.

¹²⁹ »Međutim, ni integrativna bioetika ni integrativno mišljenje ne bi se trebalo zaustaviti na granicama teorije. Teorija implicira podizanje svijesti i osnaženje pojedinačnih ljudskih bića koja su podjednako individue kao 'svrha po sebi' i društvena bića, tako da domet ovog intelektualnog osnaživanja uvijek određuje ulogu pojedinca u društvenom kontekstu i 'podešava' utjecaj koji osoba može imati u svom životu i na život zajednice sljedeći intersubjektivno utvrđene norme poput slobode, pravde, solidarnosti itd. Prema tome, teorija bi uvijek trebala voditi do značajnih sociopolitičkih promjena.« Vidi: H. Jurić, »Multi-Disciplinarity, Pluri-Perspectivity and Integrativity in the Science and the Education«, str. 89.

Pogledamo li IB definicije, prve četiri definicije jednoznačno određuju smisao integrativne bioetike navođenjem potrebe za stvaranjem »orijentacije« i »rješenja« (IB-I i IB-IV /Čović–Tomašević/ navode »stvaranja uporišta i mjerila za orijentiranje«, a IB-II i IB-III /Jurić/ navodi »rješavanje etičkih pitanja«), dok IB-V (kontrarno, Jurić) i IB-VI (Kukoč) govore samo o »razmatranju«, odnosno »približavanju problemu«, što bi u prvi plan stavilo drugi sklop pojmova i napravilo supstancijalno razlikovanje u krajnjem smislu integrativne bioetike između rješavanja i artikuliranja, postavljajući fenomen orijentacije na tanašno uže između dva »tabora«. Na djelu je evidentna diskrepancija između IB-I–IV i IB-V–VI, ali mišljenja sam da se kod Kukoča radi o nenamjernom propustu – posljedično bi se moglo reći da previše kruto shvaćam napisano – dok se kod Jurića kroz tekstove i izjave doista može pratiti odklon od ideje »egzaktog rješavanja« pitanja prema ideji »orijentiranja« u pitanjima, dakle unatoč tome što se to »orijentiranje« i »rješavanje« izvorno nalaze gusto vezano, kod Jurića to postaje jasno nijansiranom razlikom u onom trenutku u kojem se hoće nekim rješenjem govoriti o »konačnoj istini o živom«. ¹³⁰ Ključan pojam za rješavanje ovog aporičnog mjesta stoga je *orijentacija*.

A2.2.1. Orijentacija

Ante Čović s potpunim se pravom oslonio na Friedricha Kaulbacha i Jürgena Mittelstraßa pri povezivanju (integrativne) bioetike s pojmovima *orijentacija*, *orijentacijsko znanje* i *orijentacijske znanosti* jer se još od Kanta i njemačkog idealizma o tome zapravo i nije značajno govorilo. ¹³¹ Kaulbach i Mittelstraß zasniivali su temelje novih rasprava o orijentacijskim teorijama, a za vodećeg nasljednika rasprave o fenomenu orijentacije moglo bi se smatrati Wernera Stegmaiera. ¹³² U radovima na hrvatskom jeziku, Marko Kos izvukao

¹³⁰ »Takoder, prije se radi o tome da bi bioetika trebala ponuditi *orijentaciju*, negoli utvrditi konačne objektivne istine o *biosu*. Pružanje *orijentacije* za odgovaranje na neke od ključnih problema čovječanstva i Planete bio bi stoga prvi i najvažniji cilj integrativne bioetike.« Vidi: H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 85.

¹³¹ Inicijalni Kantov rad je »Was heisst sich im Denken orientieren?«, u kojemu s Mendelssohnom raspravlja o idealnoj maksimi za spekulativnu upotrebu razuma u analizi problema, za okosnicu uzimajući fenomen *orijentiranja* (najprije geografsko, zatim matematičko, a zatim logičko). Vidi: Immanuel Kant, »Was heisst sich im Denken orientieren?«, *Immanuel Kants Werke*, sv. IV: *Schriften von 1783–1788*, Artur Buchenau, Ernst Cassirer (ur.), Bruno Cassirer, Berlin 1913., str. 349–366. Simptomatično je da je pitanje orijentacije dobilo zamah upravo u 20. stoljeću.

¹³² Važan zbornik radova *Orientierung* objavljen je 2005. godine, a zatim i kapitalna rasprava *Philosophie der Orientierung* 2007. godine, obje pod De Gruyterom. Godine 2016. izdan je zbornik radova posvećen Stegmeieru za 70. rođendan, na temu filozofije orijentacije: Andrea Bertino i dr. (ur.), *Zur Philosophie der Orientierung*, De Gruyter, Berlin 2016. Dodatna analiza o tome što znači

je neke važne momente iz rasprava o tome što znači orijentirati se, iz zbornika *Orientierung* kojega je priredio Stegmaier, dok je Hrvoje Jurić u definiranju bioetike kao mjesta dijaloga i pri opisivanju odrednica tog dijaloga stvorio poveznicu s Mittelstraßovom raspravom o dijaloškim mehanizmima iz njegova spisa o sokratskom dijalogu kao obliku filozofijskog orijentiranja.¹³³ U okviru integrativne bioetike, specifičnosti o orijentacijskom djelovanju integrativne bioetike do sada nisu posebno raspravljane, odnosno ideja stvaranja orijentacijskog znanja i opisivanja integrativne bioetike kao orijentacijske znanosti nisu dubinski istražene pored pomnijeg razmatranja Ivana Cifrića, nego se autori naslanjaju na povijesne izvore na koje se možemo pozivati, ponajviše poradi programatskog koordiniranja ideje, ostavljajući predmet otvoren za ispitivanja. U B glavi ovog rada iznio sam pokušaj osnovne metodološke primjene koncepcije orijentiranja, a ovdje tek ukazujem na opću strukturu kako bismo je trebali misliti kada je u pitanju integrativna bioetika kao jedan reprezentativni model orijentacijskih znanosti. Pogledajmo, najprije, najvažnije fragmente:

[O-I] »... Ante Čović smatra da sve discipline i perspektive integrirane u bioetičkom području imaju 'orijentacijsku vrijednost', te da sve one mogu dati 'doprinos u interaktivnom građenju orijentacije', što znači da 'bioetika ima samo jedan cilj – pružiti orijentaciju'.«¹³⁴

[O-II] »Integrativna bioetika određena je u metodološkom pogledu idejom pluriperspektivizma prema kojoj se 'orijentacijsko znanje' može postizati samo interakcijom različitih spoznajnih perspektiva unutar određenog problemskog polja.«¹³⁵

[O-III] »Integrativna bioetika u tvorenju orijentacijskog znanja metodološki objedinjuje tri temeljne skupine perspektiva: znanstveno-deskriptivne; znanstveno-normativne; kulturne. Nositelji su znanstveno-deskriptivnih perspektiva empirijske i egzaktne znanstvene discipline. Nositelji su normativnih perspektiva različiti smjerovi i tradicije unutar etike kao filozofske discipline, ali i druge discipline unutar filozofije i teologije kao normativnih znanosti. Nositelji kulturnih perspektiva mogu biti različiti protagonisti građanskog života, društveni pokreti, političke pozicije i programi, etablirani svjetonazori, religijske ustanove i učenja, moralne refleksije, umjetnička ostvarenja i programi, mediji, javno mnijenje itd. Kulturne perspektive možemo definirati *via negationis* kao one oblike društvene i kulturne osviještenosti koji nastaju izvan sustava znanosti uopće, dakle izvan okvira u kojem se stvara metodološki strukturirano, deskriptivno (egzaktno) i normativno znanje. A upravo obje-

orijentirati se bit će objavljena za šire područje istraživača u jesen 2019. godine na engleskom jeziku pod naslovom *What is Orientation? A Philosophical Investigation*, također pod De Gruyterom.

¹³³ Jürgen Mittelstraß, »On Socratic Dialogue«, u: Charles Griswold Jr. (ur.), *Platonic Writings/Platonic Readings*, Routledge, New York 1988., str. 126–142. Općenito, »orijentacijsko znanje« Mittelstraß zove i »sokratskim znanjem«, za njega su to u dobroj mjeri sinonimi.

¹³⁴ H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 85.

¹³⁵ A. Čović, »Integrativna bioetika i problem istine«, str. 185.

dinjavanje heterogenih perspektiva, onih kulturnih i znanstvenih, u novu paradigmu orijentacijskog znanja predstavlja metodološku posebnost i epistemološku inovaciju integrativne bioetike. Integrativna bioetika je, dakle, orijentacijska znanost. Da se poslužimo poznatom distinkcijom Jürgena Mittelstraßa, ona ne producira *uporabno*, nego *orijentacijsko znanje*. Uporabno znanje je ‘znanje o ovladavanju (prirodom i društvom)’, dok je orijentacijsko znanje ‘znanje o orijentiranju (u prirodi i društvu)’. Puni i ravnopravni legitimitet orijentacijskog znanja osigurao je Friedrich Kaulbach razlikovanjem *objektne i smisaone istine (Objektwahrheit und Sinnwahrheit)*. Upravo smisaona istina, prema Kaulbachu, legitimira ‘spoznaju koja pruža orijentaciju u svijetu’ (*weltorientierende Erkenntnis*). Ta linija mišljenja upućuje integrativnu bioetiku na problem istine.«¹³⁶

[O-IV] »... osnivanje tzv. ‘Božjeg komiteta’, etičkog tijela koje je, nakon što je 1962. godine u Centru za umjetni bubreg u Seattleu stavljen u funkciju prvi aparat za dijalizu, trebalo izvršiti odabir malobrojnih pacijenata za priključivanje na spasonosnu aparaturu. Ključni moment u tom događaju predstavlja činjenica da odbor nije bio sastavljen na stručnom nego na laičkom principu, što je nosilo poruku da orijentaciju u moralnim dilemama koje donosi znanstveno-tehnički napredak treba tražiti izvan znanosti same, u interakciji znanstvenih disciplina i izvanznanstvenih, etičkih i kulturnih perspektiva.«¹³⁷

[O-V] »A kako je ‘nova medicinska situacija’ samo čovjeku najbliže očitovanje ‘nove povijesne situacije’ u kojoj se našlo čovječanstvo, bioetika se metodološki i predmetno u razmjerno kratkom vremenu od početnog stadija ‘nove medicinske etike’ preobrazila u integrativnu orijentacijsku znanost.«¹³⁸

[O-VI] »Ako moderna znanost zbog svoje metodološke konstitucije nije u stanju stvarati orijentacijsko znanje, ne znači da ona ne može i da ne treba sudjelovati u građenju orijentacijskog okvira i proizvodnji orijentacijskog znanja. Ona je, štoviše, *conditio sine qua non* za orijentiranje suvremenog čovjeka u znanstveno-tehničkoj civilizaciji, ali samo kao nositeljica određenih, zapravo tehničkih perspektiva u pluri-perspektivnom tvorenju orijentacijskog znanja i stvaranju smisaone istine.«¹³⁹

[O-VII] »Kao što je orijentacijsko znanje moguće metodološki zasnovati samo na premisama integrativnog pluralizma perspektivâ (pluriperspektivizam), tako je i taj tip znanja moguće uspostaviti i osmisliti kao novu epohalnu paradigmu znanja samo u obuhvatnom horizontu integrativne bioetike, koja je i sama izgrađena na istoj metodološkoj osnovi. Utoliko je opravdano paradigmu orijentacijskog znanja istoznačno nazivati također i bioetičkom paradigmom.«¹⁴⁰

[O-VIII] »Za razliku od znanstvenih znanja, orijentacijsko znanje može pomoći u prosudbi primjene znanstvenog znanja i ponuditi odgovore o postupanju prema životu i to u vrijeme globaliziranja socijalnoekološke krize i potrebe novog prosvjetiteljskog djelovanja. Riječ je o planetarnom, dakle ekumenskom širenju vrijednost

¹³⁶ Ibid., str. 186–187; usp. A. Čović, »Pluralizam i perspektivizam«, str. 10.

¹³⁷ A. Čović, »Pojmovna razgraničenja«, str. 28.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ A. Čović, »Pluralizam i pluriperspektivizam«, str. 11.

¹⁴⁰ Ibid.

života kao etičke norme za čovjekove postupke i društveno postupanje u raznolikim kulturama koje tvore kulturu današnjega čovječanstva.«¹⁴¹

[O-IX] »Svaki edukacijski kurikulum trebao bi sadržavati osim objektivnih, znanstvenih znanja (Wissenschaftswissen), primjenjivih znanja (Anwendungswissen), raspoloživih znanja (Verfügungswissen) i orijentacijska znanja (Orientierungswissens) – znanja o načelima koja definiraju i propituju smisao primjene znanstvenih znanja.«¹⁴²

[O-X] »Znanstveno znanje je 'hladno', objektivno i stavljeno čovjeku na raspolaganje za uporabu. Ono ne sugerira posljedice i smisao cilja ili načina primjene. Orijentacijsko znanje je znanje o tome za koje ciljeve će se znanstveno znanje primijeniti, a za koje nikako neće. Znanstveno znanje može imati smisao 'čistog' znanja, udovoljavanju čovjekove 'radoznalosti', u praktičnom poboljšanju kvalitete života ili pak utjecaju na razaranje prirode i kulturnih stečevina. Orijentacijsko znanje čovjeka usmjerava na način i granice primjene znanstvenog znanja i tako omogućava stvaranje etičkih kriterija za primjenu znanstvenog znanja. Primjerice, sve što znanstveno znanje i tehnika omogućavaju ne znači da treba primijeniti, nego selektivno postupiti etičkim propitivanjem odabiranih ciljeva i učinaka. (Glede znanja o atomskoj relaciji odlučit ćemo se za proizvodnju električne energije, a ne atomske bombe; glede znanja o ljudskom genomu odlučit ćemo se za terapijske postupke a ne za proizvodnju eugenika, itd.) Orijentacijsko znanje stječe se u procesu odgoja (socijalizacije) i po svojoj suštini je – najkraće rečeno – znanje o etičkim načelima, društvenim vrednotama, ljudskom iskustvu i standardima.«¹⁴³

[O-XI] »U antropološkom smislu orijentacijska znanja nisu statična, nepromjenjiva, iako neka načela ostaju takva, nego podliježu epohalnim paradigmama života koje nastaju pod utjecajem velikih povijesnih sociokulturni transformacija – primjerice, neolitske ili industrijske revolucije ili pak danas začetka digitalnog rascjepa (Rifkin, 2005:24) – pa sukladno zahtjevima kulturne sub-ekumene prenosi etičke kriterije ponašanja prema biotičkoj i kulturnoj ekumeni na novu generaciju.«¹⁴⁴

[O-XII] »Moderni edukacijski sustav danas pruža više tehničku podršku stjecanju znanstvenih znanja, nego vrijednosnu orijentaciju o smislu njihove proizvodnje i primjene. Zato je takav sustav obrazovno orijentiran instrumentalno, a ne moralno.«¹⁴⁵

[O-XIII] »Teorijsko ishodište ideja pluriperspektivizma ima u kategorijalnim razlikovanjima kojima su J. Mittelstraß i F. Kaulbach izrazili potrebu za rehabilitacijom i novim zasnivanjem orijentacijskog znanja u doba znanstvenog redukcionizma. Utvrđujući pojmovnu razliku između '(parcijalnog) znanja o ovladavanju prirodom i društvom' i '(univerzalnog) znanja o orijentiranju u prirodi i društvu', koju terminološki fiksira kao 'uporabno i orijentacijsko znanje', Mittelstraß zaključuje kako je u

¹⁴¹ Ivan Cifrić, »Bioetička ekumena. Potreba za orijentacijskim znanjem«, *Socijalna ekologija* 15 (2006) 4, str. 283–310, str. 283–284.

¹⁴² *Ibid.*, str. 287.

¹⁴³ *Ibid.*, str. 298.

¹⁴⁴ *Ibid.*

¹⁴⁵ *Ibid.*, str. 300.

modernim 'tehničkim kulturama' posve nestao orijentacijski oblik znanja. Na sličan način Kaulbach razgraničava 'objektnu i smisaonu istinu' te se zalaže za rehabilitiranje 'spoznaje koja pruža orijentaciju u svijetu'.¹⁴⁶

[O-XIV] »U tom integrativno-bioetičkom obratu 'znanje', koje nam npr. posreduju znanost i sveučilišta, u značenju 'Verfügungswissen' (znanje raspolaganja, instrumentalno-tehničko znanje u svrhu iskorištavanja bića kao predmeta) mora, prema Mittelstraßu, izgubiti prvenstvo pred 'orijentacijskim znanjem', znanjem koje upravo omogućava ono snalaženje u danoj situaciji koje može dati primjeren odgovor na njezina pitanja i izazove. 'Znanje' moderne upravo nas ostavlja na cjedilu u tim neposrednim egzistencijalnim situacijama zato što je u vlasti tehnike i globalnih političko-gospodarskih interesa potpunoga iscrpljivanja svih prirodnih i ljudskih resursa. Na prijelomu ove epohe znanost, dakle, mora ponovno na sebe prihvatiti tu staru 'odgojnu' zadaću, jer će inače postati svrha samoj sebi, tj. izgubiti svoju humanu svrhu.«¹⁴⁷

[O-XV] »Narativno je znanje, međutim, konotativno, tj. orijentirano prema objašnjava- vanju temeljnih društvenih vrijednosti, često umotanih u formu mita te sadržanih u religiji i civilnome etosu. Svrha do koje je takvome znanju stalo nije provjerljivost i neposredna ekonomska iskoristivost, nego smisao, orijentacija, što je bitna etička i egzistencijalna kategorija.«¹⁴⁸

[O-XVI] »Služeći se Mittelstraßovom terminologijom, možemo reći da je u suvremenoj tehnološkoj civilizaciji instrumentalizacija znanja dovela do stanja u kojem znanost samo opisuje prirodu i društveni svijet, ali se ne može u njima snaći. Povezujući to s Kantovom terminologijom, možemo reći da je udaljavanjem od uma i svođenjem isključivo na razumsku djelatnost znanost izgubila orijentaciju kao praktički oblik čovjekova života i reducirala se u najboljem slučaju na spoznajnoteorijsku ili tehničku dimenziju.«¹⁴⁹

[O-XVII] »Integrativna bioetika, koja počiva na modelu pluriperspektivizma, odgovor je na dramatičnu potrebu za orijentacijskim znanjem koje bi doskočilo epistemološkom redukcionizmu, posebno u pitanjima vezanim uz život i uvjete održanja života. Put do takvoga znanja iziskuje temeljitu raspravu u kojoj do riječi dolaze zastupnici različitih perspektiva – znanstvenih kao i neznastvenih, pri čemu je nezamjenjiva uloga filozofije.«¹⁵⁰

[O-XVIII] »Merkantilizacija znanja osiromašuje znanje za njegovu izvornu ulogu, reducirajući ga na korisnost i u potpunosti brišući temeljnu karakteristiku ljudske težnje za znanjem, što se može odrediti kao traganje za orijentacijom i smislom. Ovakvo higijensko, pročišćeno znanje suprotstavlja se orijentacijskom znanju, takvom kakvo nastaje kao rezultat komunikacije različitih perspektiva prikupljenih u mišljenju posebnog problema. Orijentacijsko znanje nije puka interpretacija stečenog

¹⁴⁶ Ž. Pavić, »'Pluriperspektivizam': slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*«, str. 581, Juričeva natuknica.

¹⁴⁷ Ibid., str. 593–594.

¹⁴⁸ M. Katinić, »Filozofija za djecu i mlade i integrativna bioetika«, str. 588.

¹⁴⁹ I. Eterović, *Kant i bioetika*, str. 268.

¹⁵⁰ Ibid.

i iskušenog, to je prije alat za interpretiranje mogućih pristupa dekodiranja novog i još nerazumljenog.«¹⁵¹

Uz navedeno, još dva fragmenta posebno pomažu u artikulaciji integrativne bioetike:

[O-XIX] »Orijentacija je subjektivna, objektivnoj prethodeća spoznaja, a epistemološki rezultat orijentacije je istinitost, tj. ono što smatramo istinitim iz subjektivnih razloga.«¹⁵²

[O-XX] »Netko (1) se orijentira (2) prema nečemu ili nekome (3) u odnosu na nešto (4) pomoću nekog ili nečega (5) vrlinom nečega (6). Mjesta (1) i (2) nazivaju se »subjektom orijentacije«, mjesto (3) predstavlja ono prema čemu se orijentiraju, odnosno instancu orijentacije, kroz vrijednosti, ideale, uzore itd., koji su od važnosti pod vidom života i djelovanja te osobe na koju se odnose. Svaka orijentacija događa se u odnosu na neko poblize određeno polje orijentacije, koje je naznačeno kao mjesto (4). Unutar orijentacijskog polja orijentiramo se pomoću orijentacijskog sredstva (5). U konačnici, na mjestu (6) nalazi se osjećaj za orijentaciju koji može podrazumijevati niz osobnih vrлина nekog pojedinca.«¹⁵³

Sukladno fragmentima, pitanje *orijentativnosti* kao odrednice integrativne bioetike utvrdit ćemo promatrajući svezu četiri oblika manifestacije toga svojstva kako se javljaju u ponuđenim fragmentima:

- 1) Oriјentacija / orijentiranje¹⁵⁴
- 2) Oriјentacijska vrijednost¹⁵⁵
- 3) Oriјentacijsko znanje¹⁵⁶
- 4) Oriјentacijska znanost¹⁵⁷

Sažeto: potreba za izgradnjom i utvrđivanjem *orijentacije* potiče na interakciju sadržaja znanstvenih i kulturnih perspektiva koje nose *orijentacijsku vrijednost*. Takva interakcija stvara znanja koja možemo nazvati *orijentacijskim znanjima*, a istraživačke platforme koje takvu vrstu interakcije metodološki ustrojavaju možemo nazvati *orijentacijskim znanostima*.

¹⁵¹ A. Fatić, I. Zagorac, »The Methodology of Philosophical Practice«, str. 1434.

¹⁵² Christiane Schildknecht, »Argument und Einsicht. Orientierungswissen als Begründungswissen«, u: Werner Stegmaier (ur.), *Orientierung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2005., str. 139–140. Prema: M. Kos, »Od Fritza Jahra do integrativne bioetike«, str. 234.

¹⁵³ Andreas Luckner, »Orientierung und Asymetrie. Sokratische und andere dekonstruktive Dialoge«, u: W. Stegmaier (ur.), *Orientierung*, str. 226–227. Prema: M. Kos, »Od Fritza Jahra do integrativne bioetike«, str. 234.

¹⁵⁴ [O-I, III–IV, VI, XII–XIII, XV–XVI, XVIII, XIX]

¹⁵⁵ [O-I]

¹⁵⁶ [O-II, III, VI–XI, XIII–XIV, XVII–XVIII]

¹⁵⁷ [O-III, V]

No sa Schildknechtinom definicijom [O-XIX], prema kojoj je *orijentacija* subjektivna spoznaja ispunjena sadržajem koji nalazimo istinitim iz subjektivnih razloga, valja pripaziti jer se može steći utisak da je orijentacija faktički subjektivna. Orijehtacija ne može biti subjektivna osim u smislu da se orijentacijski sadržaj subjektivno procesira ili da postoje subjektivni razlozi za potragom, zato što imati potrebu za izgradnjom i utvrđivanjem orijentacije znači tražiti istinit sadržaj – ono što doista daje orijentaciju, a ne ono što daje privid orijentacije. Schildknecht ide u smjeru davanja smisla orijentaciji kao preliminarnom usmjeravanju u empirijski neutvrđenom ili nejasnom činjeničnom stanju, kao misaono čišćenje situacije za neki kontekst, a ne istinu, kao da kontekst nije nositelj bilo kakve istine.¹⁵⁸ Ali to ne može biti orijentacija, to bi možda moglo biti *orijentiranje*, kao proces, referiran glagolom, jer *orijentirati se* znači proces usmjeravanja na nešto ili određivanja položaja prema nekoj točki u prostoru. Stoga se u postupku orijentiranja može govoriti o razabiranjima, ali ne i kada govorimo o orijentaciji. Orijehtacija je jasno utvrđen, »dovršen« odnos onoga koji se orijentira spram onoga na što se orijentira [usp. definiciju O-XIX]. U poslovnom je svijetu to najjasnije određeno: osnova je dobrog »pogona« da se svakog novog zaposlenika precizno provede kroz postupak orijentiranja, što u kontekstu radnog mjesta znači precizno utvrđivanje povijesti radnog mjesta i smisla »pogona«, pozicije u njemu, opsega rada i stupnja odgovornosti, da bi osoba stekla valjanu orijentaciju. Ako se taj postupak ne provede valjano, osoba može steći pogrešno zasnovanu orijentaciju i zastraniti tijekom rada. Stečeni utisci i informacije nisu subjektivni, u protivnom – referentni sustav uopće nema smisla.

Nadalje, kada se u razgovornom stilu govori o orijentaciji neke osobe, riječ *orijentacija* upotrebljava se u smislu *nazora* i poprima vrijednost za koju se ne može reći da je po prirodi stvari subjektivna, no ukoliko se uzme u obzir da imati orijentaciju pretpostavlja krajnji cilj i ishodišnu potrebu, premda je orijentacija subjektivna u smislu da nije opće-važeća za sva živa bića jer dva bića ne mogu biti na apsolutno istom položaju (doslovno i preneseno), usmjerava li osobu prema onome za čime osoba traga, tada je sadržaj orijentacije objektivne vrijednosti. Ova »samo-orijentacija« ima, doduše, za svoj smisao subjektivni pokušaj otkrivanja nositeljeva ustroja, no sustav objekata na koje se nositelj subjektivnosti referira da bi to postigao objektivno je postojeći.¹⁵⁹ Drugim riječima, kada Kos/Schildknecht kažu da »orijentacijsko znanje ne označava pozitivno raspoloživo znanje, nego predstavlja znanju prethodeću

¹⁵⁸ Čović je raslojenost istine preko percepcije i konteksta objasnio frazom »unutarnji pluralizam istine«.

¹⁵⁹ Usp. Martin Heidegger, *The Basic Problems of Phenomenology*, preveo Albert Hofstadter, Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis 1986., §9, str. 69–70.

razinu pojmovne jasnoće i za subjekt važeće razloge«, to je s obzirom na funkciju orijentacije manjkava tvrdnja. Dani opis svakako vrijedi za *orijentiranje*, no *orijentacija* to ne može biti. Budući da je teorija orijentacijskog znanja kod integrativne bioetike formalno uzeta po uzoru na Mittelstraßa, onda citiram jedan od mnogih momenata koji pokazuje da se kod orijentacije i orijentacijskog znanja ne radi o pukoj subjektivnosti ili preliminarnom raščišćavanju:

»Suprotno, orijentacijsko znanje ('sokratičko znanje') može se odrediti kao znanje ciljeva i svrha, to jest, znanje o tome što je (opravdivo [vjerodostojno]) na stvari [na djelu].«¹⁶⁰

Pojmovnim raščišćavanjem ili kakvom sličnom pojavom može se nazvati neka dimenzija procesa orijentiranja, slično kao što se u geografskom orijentiranju ne može doći do željenog smjera bez artikulacije okoline, ali jednom kada se oblikuje orijentacija, ona mora dovesti do točke do koje se mora doći. Dakako, ona može biti pogrešno utvrđena, ali tim više se preko toga pokazuje da nije bila usklađena s objektivnim stanjem stvari, sa zbiljski potrebnom orijentacijom.

Pretpostavimo trenutnu situaciju u svijetu, koju je diskurs integrativne bioetike nazvao situacijom prelamanja svjetsko-povijesne epohe i usred nekontroliranog tehnološkog razvoja i zloupotrebe instrumentalnog znanja – usred zamućena horizonta budućnosti – (integrativnoj) bioetici razborito dodijelio ulogu pružatelja orijentacije, i zapitajmo se kakva bi to orijentacija svjetskoj zajednici trebala biti, koja nikad ne prestaje s raščišćavanjem? Takav postupak ne proizvodi orijentacijsko znanje, nego ostaje u sferi instrumentalnog znanja. Isti je problem s Lucknerovim obrazloženjem orijentiranja, ako pogledamo kako je ono objašnjeno, sve su stavke navedene osim razloga i smisla orijentiranja, a upravo to je ono poradi čega nam orijentacijsko znanje treba. Iskorak se mora napraviti – svrha i ciljevi moraju se odrediti i znanjem opravdati – e da bismo imali orijentaciju. Na ovom mjestu stoga dolazi do razdvajanja u poimanju istraživačkih postupaka i ovdje možemo utvrditi razliku između jednih istraživanja i aktivnosti kakvi ostaju u procesu *orijentiranja* i drugih istraživanja i aktivnosti koji daju konačan prijedlog orijentacije, a u tom smislu možemo govoriti i o istraživačkom opredjeljenju. Slikovito rečeno, »rani« Jurić (»rješavanje etičkih pitanja«) razlikuje se od »kasnog« Jurića (»razmatranje moralnih dilema«). Ovdje tek mogu dati sud da su oba tipa istraživanja potrebna i da se integrativnu bioetiku ne smije ograničiti na jedan

¹⁶⁰ Jürgen Mittelstraß, »The loss of knowledge in the information age«, u: Erik De Corte, Jens Erik Fenstad (ur.), *From Information to Knowledge; from Knowledge to Wisdom: Challenges and Changes Facing Higher Education in the Digital Age*, Portland Press, London 2010., str. 19–23.

ili drugi oblik jer striktno držanje »rješavanja etičkih pitanja« može polučiti pretjerano jednostavna rješenja i modele razložbe (problem s kojim se susrela američka bioetika), dok striktno držanje »približavanja problemu« nije ništa drugo nego, u najgoru ruku, znanstveno novinarstvo, a u najbolju ruku, vježbanje. Što činiti u slučaju Tonyja Nicklinsona?¹⁶¹ Možda je moguće pretpostaviti da se može ponuditi izbor orijentacija i da je među njima potrebno vagati i promišljati sličnosti i razlike, ali razmatranje ovog slučaja ne može završiti na tome da se svi elementi naprosto razlože, pojmovi i fenomeni »raščiste« i njihova primjena ostavi u zraku. To ne može biti smisleno orijentacijsko znanje, ali – takvo istraživanje svakako može doprinijeti oblikovanju orijentacije.

Fenomen orijentacije pojavljuje se i smislu samog bića integrativne bioetike, naime kao strukturno sveprisutan u vidu faktičnog življenja i istraživačkog procesa, *znanstveno-kulturnog projektiranja*, pri čemu se samo značenje riječi *orijentiranje*, odnosno sadržaj kako je korišten u povijesti, odnosi trojako: (1) na ispravno postavljanje s obzirom na druge objekte u okolini, (2) na djelovanje s obzirom na utemeljeni stav i (3) na preliminarno uvođenje u situaciju. Smisao se nalazi u korijenu iz kojeg je izvedeno orijentiranje, dakle iz lat. *oriens*, što se odnosilo na područje neba, to jest na horizont gdje se uspinje Sunce i baca svjetlost, koje je svoje značenje razvilo iz lat. *ori-ri*, odn. grč. *ὄρῑνῑ*, što će reći: *uzdignuti se, skočiti, uzburkati se*; također: *proizlaženje* u smislu *izviranja*. Zadržimo li na trenutak *izviranje svjetlosti* i *uzdizanje* pri mislima, oni nas moraju upozoriti na neke uvjete u kojima je život na Zemlji moguć i kako se on konfigurira s obzirom na gibanje Sunca, odnosno kakav je uopće karakter života samog i same životne prirode koju je starogrčki jezik, a onda i filozofija, razumijevala kao *buđenje*, dakle: uzdizanje u svakom vidu uopće. Vrijedi se podsjetiti rasprave o području i *polju* integrativne bioetike, naime zato što i ono mora imati svoju orijentaciju. Jednako kao što se usjevi na obrađenom području – *polju* – moraju saditi tako da je orijentacija od istoka (*is-tok*, odakle kretanje kreće; *orijent* – istočna strana svijeta) prema zapadu jer takva organizacija daje najbolje rezultate poradi smjera sunčeva izlaženja (izuzev područja oko ekvatora),¹⁶² tako se i integrativna bioetika, budući da joj je predmet moralna dimenzija života, a time i život u njegovoj cjelini, mora organizirati tako da primanje energije koje iz svojih izvora crpi daje plodove koji služe na dobrobit zajednice, ne tek integrativnih bioetičara.

¹⁶¹ John F. Burns, »Briton Who Fought for Assisted Suicide Is Dead«, *New York Times* (22. 8. 2012.). Dostupno na: <https://www.nytimes.com/2012/08/23/world/europe/tony-nicklinson-who-fought-for-assisted-suicide-is-dead.html> (pristupljeno 28. 12. 2018.).

¹⁶² Jedan znanstveni prilog o tome: Catherine P. D. Borger, Abul Hashem, Shahab Pathan, »Manipulating Crop Row Orientation to Suppress Weeds and Increase Crop Yield«, *Weed Science* 58 (2010) 2, str. 174–178.

Budući da je znanstveno fundirano, sada takvo orijentirajuće područje za cilj ima artikulaciju problema, otkrivanje činjenica, stvaranje spoznaja i oblikovanje uvida, izgradnju korpusa znanja i pripadno davanje ili nuđenje odgovora i rješenja za jedinstven plato životne emanacije, ali s obzirom na to da je ujedno i kulturna praksa, nosi odgovornost reagiranja na aktualna zbivanja i konkretne situacije.

Zaključno, ostaje formalno pitanje uvrštavanja ovih pojmova u krovnu definiciju integrativne bioetike. »Problem« s definiranjem integrativne bioetike u tome je što je svojevrsni pokušaj svladavanja svih znanstveno-kulturnih prepreka jednim metodološkim udarcem, čime povlači za sobom jedan cjelovito atipičan pristup znanstvenom angažmanu, »filozofiju« koja na granicama značenja svakog pojma preispituje i iznova vrednuje praksu i način promišljanja o znanstveno-kulturnom djelovanju, tako da se kao *alternativna paradigma* nameće *mainstream paradogmi*.¹⁶³ Zbog toga mnogi pokušaji definicija djeluju, s jedne strane, nedostatni jer se uvijek izlažu ukalupljenju, a s druge strane, pretjerano opsežni i time tuđinski. Prethodnim dijelom rasprave nastojao sam ukazati na poveći niz elementa koje je ipak potrebno uključiti, a da se ne pređe granica razumljivog, korisnog, prihvatljivog opisa. Kada je u pitanju oznaka orijentacijskog djelovanja, mišljenja sam da taj pojam nije potreban u kraćoj, šturoj verziji definicije integrativne bioetike, ali da su potrebni u bilo kakvoj široj verziji koja bi precizno htjela dati do znanja o prirodi integrativne bioetike. Uz područnost, integrativnost i pluriperspektivnost, da tvori orijentacijsko znanje čini mi se ključnim za savladavanje *mainstream* paradigme znanosti, stoga sam načelnog uvjerenja da ono u definiciju mora biti uključeno.

Konačno, svi pojmovi o kojima se raspravljalo pojavljuju se kao posebne eksplanatorne dimenzije jednog znanstvenog pravca, ali na taj način da ih objedinjuje krovni modifikator »integrativno«. Preostalo je, stoga, vidjeti što se uopće misli, kada se kaže »integrativna« bioetika.

A2.2.2. Integrativnost

O pojmu i principu integrativnosti iscrpno sam pisao na drugom mjestu.¹⁶⁴ Od materije koju bi iz toga teksta ovdje moglo biti potrebno istaknuti, istaknuo bih da se uz *integrativnost* često koristi termin *integralnost*. Za razliku od *inte-*

¹⁶³ »Paradogma« – dogma koja je postala supstancijalnim dijelom paradigme kroz djelatno ponavljanje. Vidi: Luka Janež, »Paradogma of the Psychic Entropy of Evil and the Palingenesis of All-Oneness«, *Synthesis philosophica* 32 (2017) 1, str. 31–50, str. 40.

¹⁶⁴ L. Perušić, »Princip integrativnost«.

grativno ili *integrativitet* puno je češće u upotrebi, ali se međusobno razlikuju i ne smiju smatrati istoznačnima.¹⁶⁵ Također, varijante *integralnost* i *integralno* sve se češće koriste u suvremenim obradama starijih filozofskih djela, ali ih se neće pronaći u izvornim zapisima.¹⁶⁶ U engl. jeziku je preko latinskog stvorena razlika između pridjeva *integral* i *integrative* na razini *kinetike bića* kojima se pripisuju – *integral* se odnosi na statičnu, već predodređenu objedinjenost čega (npr. *integral theory*),¹⁶⁷ dok se *integrative* odnosi na dinamiku sabiranja u cjelinu (npr. *integrative (bio)ethics; integrative economy*), što se upotrebom pojavljuje i u slavenskim i toskijskim jezicima. O tome je jednu fusnotu ostavio i Ante Čović, navodeći:

»Termine *integralistički* i *integrativan* rabimo u razlučenim značenjima; pridjev *integralistički* odnosi se na ono što izražava, odslikava određenu cjelovitost ili iz nje proizlazi, dok inačica *integrativan* označava ono što stvara, održava ili pospješuje neku cjelovitost.«¹⁶⁸

Na istom mjestu, Čović je objašnjavao da je pred-moderna znanost upravo bila *integralistička* jer aspekte znanja o (sve)svijetu nije izdvajala iz cjelovite slike (sve)svijeta. Nadalje, s iznimno uvriježenim terminom *holistički* postoji bliska veza, no isto tako i razlika. Svako »holističko« zahtijeva da se objekt djelovanja ili promatranja uzima kao cjelovit. S »integrativnošću« se ne ističe to, nego istovremeno gledanje odnosa dijelova i cjeline, svaki se uvid gleda kao cjelovit i kao necjelovit istovremeno, kao dio šireg uvida i kao spremnik manjih; drugim riječima, ne postoji hijerarhija između cjeline i dijelova – upravo se tom logikom nastoji zahvatiti bit cjelovitosti oslobođene vanjskih granica.¹⁶⁹

¹⁶⁵ *Integrativitet* ima blisku varijantu u engl. jeziku kao *integrativity*. Sufiks »-ity« označava konkretno postojanje toga što opisuje ili svojstvo bivanja time što je opisano. Engl. sufiks »-ity« dolazi od lat. sufiksa »-itas«, kao u slučaju *integritas* što, međutim, ima drugačije značenje od *integratus*, iako obje riječi dolaze od *integer* i međusobno dijele značenja. U ovom slučaju, *integrativity* se odnosi na »svojstvo bivanja integrativnim«. Sufiks »-ity« u engl. pridodaje se riječima tvorenim iz latinske tradicije te općenito upućuje na internacionalne izraze. U hrv. jeziku, pandan sufiksa »-ity«, koji se najčešće u internacionalizmima nalazi kao »-itet«, zapravo je »-ost«. Iako »-ost« striktno ne znači uvijek sve ono što znači »-ity« u stranim jezicima, u smislu koji nam je potreban za razumijevanje ovog istraživanja »-ost« uz sebe ne treba i »-itet«. Rabiti »-itet« i »-ost« različito nepotrebna je proizvoljnost. Iz: L. Perušić, »Princip integrativnost«, str. 138.

¹⁶⁶ Dobar primjer interpretativna je studija Armanda Mauera o tomističkoj estetici. – Armand A. Maurer, *About Beauty: A Thomistic Interpretation*, Center for Thomistic Studies, Houston 1983., str. 54. Na navedenoj stranici Mauer pokazuje da je termin *integral* njegov pokušaj prevođenja Akvinčevog termina *perfectio totalitatis*. Iz: L. Perušić, »Princip integrativnost«, str. 139.

¹⁶⁷ Vidi npr. Vanja Borš, *Integralna teorija Kena Wilbera*, FF press, Zagreb 2012. Iz: L. Perušić, »Princip integrativnost«, str. 139.

¹⁶⁸ A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 38.

¹⁶⁹ Ili, u opreci spram sukoba između Hegela i Adorna: cjelina nije istinita, necjelina nije istinita.

U prethodnom dijelu analize ponudio sam više od osamdeset fragmenata u kojima se raspravlja o fenomenima kako se pojavljuju u definiciji integrativne bioetike. Međutim, malo koji jasnije približava o čemu se radi, kada se radi o »integrativnosti«, ali se mogu identificirati dva pojmovna bloka u kojima se smisao integrativnosti prirodno javlja, naime kod pojma pluriperspektivnosti i pojma interdisciplinarnosti. S obzirom na to, neki fragmenti iz tih blokova ostavljaju neke utiske i ideje o obilježju integrativnosti: PLP-II (Čović) navodi »raspon bioetičkog postupka«, PLP-III (Čović) navodi interaktivnost koja prerasta u integrativnost, PLP-V (Čović) govori o »pretenzijama na postizanje općevažećih spoznaja«, PLP-XXVI (Selak) i PLP-XXXI (Schaefer-Rolffs) govore o *otporu* »hijerarhiji istine i znanja« i *otporu* »ekskluzivnosti znanstvene spoznaje« [pri čemu se ne radi o dezavuiranju znanstvene spoznaje!], a PLP-XLI (Pavić) govori o pravilu »inkluzije ekskluzije«. Jurić, k tome, piše sljedeće:

»No, bioetika se ne bi smjela zadovoljiti pukim mehaničkim okupljanjem različitih perspektiva, različitih disciplinarnih i svjetonazorskih pogleda, nego bi trebala težiti zbiljskoj integraciji, izradi jedinstvene platforme za raspravu o etičkim problemima vezanima uz život – u cjelini i u svim kontekstualno odredivim nijansama.«¹⁷⁰

Zanimljivost citiranog fragmenta jest u tome što je u narednom važnom članku, napisanom u suradnji s Ivanom Zagorac 2008. godine, Jurić (pretpostavljam) modificirao ovaj opis, čime smo dobili definiciju koju sam naveo pod šifrom I-IX, a ovdje je ponavljam zbog lakše usporedbe:

»No, interdisciplinarnost i pluriperspektivnost ne znače puko mehaničko okupljanje različitih pogleda, nego njihovo zbiljsko integriranje, odnosno izradu jedinstvene platforme za raspravu o etičkim problemima vezanima uz život, ljudski i neljudski, individualni život i život u cjelini.«¹⁷¹

Raskriva se da (integrativna) bioetika = pluriperspektivnost + interdisciplinarnost, što bi moralo dovesti do »zbiljskog integriranja«. Tu posebno do izražaja dolazi razumijevanje prirode interdisciplinarnosti, pa se npr. fragment I-IV (Mansilla, Duraising) preklapa s razumijevanjem integrativne bioetike time što kaže da je interdisciplinarnost »integriranje znanja i modaliteta mišljenja« – naprosto drugi izbor riječi za opisivanje onoga što se radi pod integrativnom bioetikom. Ako koncept »zbiljskog integriranja« uparimo s Čovićevim objašnjavanjem integrativnosti perspektiva i oblikovanju orijentacijskih uporišta i općevažećih spoznaja, onda zbiljsko integriranje značiti:

¹⁷⁰ H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 85.

¹⁷¹ H. Jurić, I. Zagorac, »Bioetika u Hrvatskoj«, str. 608.

- 1) izrada jedinstvene platforme za djelatnost integrativne bioetike;
- 2) stvaranje sintetičkih znanja postupkom nadilaženja granica jezgri znanja (sadržaja perspektiva) upotrebom te platforme.

Povežemo li navedene napomene o integrativnosti, integrativna je bioetika »integrativna« zbog toga što metodološkim obilježjima svoje znanstveno-kulturne platforme stvara sintetička znanja u svrhe pospješivanja svijesti o (ne)cjelovitosti problematike moralne dimenzije života, temeljem čega stvara orijentacijska uporišta. »Integrativnost« se očituje u kontinuiranom stapanju znanja vezanih za problem koji se nastoji iscrpiti, a time premostiti, što znači da postupak nema umjetnih granica.

A3. Sinteza djelatnog područja

Kada sva navedena određenja sagledamo po njihovoj naravi, ne bismo li morali reći da se tu prvenstveno radi o ne bilo kakvom, nego upravo znanstveno-kulturnom području? Integrativna bioetika u svojem je užem značenju očigledno vrsta istraživačke discipline, međutim, ako pogledamo njenu projektnu i aktersku povijest, onda integrativna bioetika ima čak šest posebnih dimenzija u svojoj djelatnosti:

- 1) *Znanstveno-istraživačka* dimenzija djelatnosti odnosi se na istraživanje predmetnog područja i diseminaciju rezultata te razvoj istraživačke infrastrukture.
- 2) *Odgojno-obrazovna* dimenzija djelatnosti odnosi se na održavanje bioetičke edukacije na razini državnih ustanova za odgoj i obrazovanje, nastavno i vannastavno, na modularno usavršavanje putem umrežavanja u edukacijske projekte te na senzibilizaciju svijesti ne samo o bioetičkoj problematici nego i o problematici *biosa* i *etosa* uopće.
- 3) *Implementacijska* dimenzija djelatnosti odnosi se na angažiranje oko evaluacije i revalorizacije društvenih praksi i implementacije tehnika i inovacija, ulaženje u javne rasprave o nacrtima zakona i drugim pravnim propisima, aktivno sudjelovanje u procesima reforme obrazovanja i znanstvenog rada.
- 4) *Informacijsko-organizacijska* dimenzija djelatnosti odnosi se na razvoj informacijskih punktova, na umrežavanje i organiziranje institucija nositeljica njena znanstvenog područja, na razvoj novih platformi za pristup informacijama te na stvaranje i umrežavanje knjižnica, arhiva i repozitorija.¹⁷²

¹⁷² Vidi npr.: Denis Kos, Sonja Špiranec, Ante Čović, »Mapping perspectival ambiguity in Bioethics : revisiting the viewpoint warrant«, u: Fernanda Ribeiro, Maria Elisa Cerveira (ur.),

- 5) *Izdavačka* dimenzija djelatnosti odnosi se na razvoj sustava priopćavanja vlastitih i drugih znanstveno-kulturnih postignuća.
- 6) *Kulturno-aktivistička* dimenzija djelatnosti odnosi se na poticanje građanskih inicijativa, javnokritičko akcentuiranje društvenih problema, povezivanje raslojenih i razdvojenih društvenih grupa i djelatnih područja, naročito radničke klase, ugroženih skupina i neinstitucionalne umjetnosti te razvijanje humanitarnog rada.

Također, ako se u obzir uzme da je središnja diseminacijska aktivnost ovoga projekta – *Lošinjski dani bioetike* – opisana kao »znanstveno-kulturna manifestacija«, ne bismo li, za široke potrebe opisivanja integrativne bioetike, morali reći da se radi o znanstveno-kulturnom području? Ništa od opisanog ne izlazi izvan okvira ove fraze, a ona u isti mah dopušta da integrativna bioetika nastavi imati »otvorene granice«. Nadalje, kada razmatramo opsežnost projekta i mnoštvenost aktivnosti koja se u okviru njega pojavljuje, nije li, umjesto tek »polja« ili »područja«, smislenije koristiti izraz »djelatnost«? *Djelatnost* upravo znači jedan opći »opseg« ili »polje« nekog »rada«, po sebi sadrži značenjsku neutralnost, a po smislu upućuje na ustrojeno kretanje i proizvodnju učinaka u svom opsegu. No kada bismo to primijenili u definiciji, jedan od popratnih efekata mogao bi biti da bi integrativna bioetika izgubila normativnu jasnoću po pitanju hijerarhijske pozicije u organizaciji znanstvenih disciplina. Svojestvo je tim više ugroženo kada se, naprosto iz opće životne prakse, podsjetimo da mnoštvo suvremenih znanstvenika s jednom alarmantno prisutnom agresivnošću iznimno neugodno reagira na mogućnost razumijevanja znanosti kao kulture i ulogu kulture u znanstvenom istraživanju, bit će, kao nositelji mertonovske tradicije. Stoga se »područje« mora zadržati kao trag znanosti, ali se »kulturno« ipak ne bi trebalo izbaciti jer izbacivanjem skrivamo bitne sastavnice integrativne bioetike kao projekta, iskazujući strahovanje od vladavine STEM-scijentizma, unatoč tome što je mnogima jasno da je znanost samo jedan vid kulture i utoliko bitno kulturna djelatnost. Nadalje, zadržavanje totalne općenitosti ovoga »područje« moglo bi se ponoviti kao nezahvalno jer je koncept područja znatno mlađi i znatno podložniji promjenama, za razliku od koncepta disciplinarnosti, premda ovo »disciplina« u praksi nije ništa drugo nego područje bavljenja specijalnog tipa, naime zato što je disciplina kao grana upravo djelatnost, a time – područje rada. No krenemo li ponovno putem disciplinarnosti, dolazimo, s jedne strane, u opasnost od zadržavanja na

Challenges and Opportunities for Knowledge Organization in the Digital Age: proceedings of the Fifteenth International ISKO Conference, 9–11 July, 2018, Porto, Portugal, International Society for Knowledge Organization (ISKO), University of Porto, Faculty of Arts and Humanities, Research Centre in Communication, Information and Digital Culture, Porto 2018., str. 959–961.

konceptu koji integrativna bioetika želi upotrebom nadići dok, s druge strane, imamo problem višeznačja različitih viših stupnjeva disciplinarnosti. Kao dodatni problem, ponajviše poradi kompleksnosti ideje, dolazimo u opasnost od kreiranja kompliciranog opisa koji se u jednoj mjeri neće dati razumjeti, stoga ta kompleksnost zahtijeva izričajnu jednostavnost. Tako se npr. Čovićevo i Jurićevo »(otvoreno) područje« pojavljuje kao heuristički potentno jer, s jedne strane, daje do znanja kako se načelno ima misliti i znanstvenicima sugerira svoju poziciju, a s druge strane otvara prostor za interpretativnu ekspanziju, no tome unatoč, po svojoj se nedefiniranosti izlaže opasnosti: područje čega točno? Usporedimo li definicije [DI–DV], ne da se jednostavno utvrditi.

Stoga, imajući u vidu navedene probleme, predložio bih sljedeći polazišni opis:

Integrativna bioetika je znanstveno-kulturna djelatnost.

Nije li to opseg o kojemu se zapravo govori, kada se svi vidovi njene aktivnosti pokušavaju obrazložiti? Dakako, ovaj polazišni opis određuje samo najširi smisao koji uvodi sintezu znanosti i kulture, ali ne daje predmetno i metodološko određenje prema kojemu će se integrativna bioetika razlikovati od ostalih takvih oblika životnog očitovanja. Njoj je potreban predmet interesa, a dva su glavna fenomena oko kojih se konstituira moral i život. Jer je etika, onda ne može ne biti vezana za moral, ali zato što se moral sagledava upravo iz perspektive kompleksne cjelovitosti života kao takvog, taj se život mora nekako uključiti u temeljni opis. Stoga pokušajmo na ovaj način:

Integrativna bioetika je znanstveno-kulturna djelatnost koja se bavi moralnom dimenzijom života.

Premda se radi o, vjerujem, lako shvatljivom i tečnom opisu, ono što u njemu izostaje jesu (1) metodologijske posebnosti integrativne bioetike i (2) normativno znanstveno određenje. Spektar metodologijskih obilježja zapravo čini integrativnu bioetiku prepoznatljivom i reprezentativnom, stoga sukladno zaključcima iz prethodnih poglavlja, obrazložio sam da je potrebno navesti »područje«, »pluriperspektivno/pluriperspektivističko« i »orijentaciju« te istaknuo uz što bi ponajbolje pristajali i zašto, ali isto tako da treba isključiti »otvoreno«, »interdisciplinarno« te opise dijaloških mehanizama jer se jedni podrazumijevaju drugim pojmovima, a neki su među njima i potpuno podložni arbitrarnim izmjenama (poput koncepcije interdisciplinarnosti). Uzimajući navedeno na znanje, moj bi konačni prijedlog bio sljedeći:

Integrativna bioetika je pluriperspektivno područje znanstveno-kulturne djelatnosti koje se bavi moralnom dimenzijom života radi stvaranja orijentacijskog znanja u izazovima povijesnih epoha.

Odredbom »integrativna« objašnjava se opće ponašanje bioetike, odredbom »pluriperspektivno« objašnjava se su-postojanost različitih vrsta jezgri znanja (perspektiva), odredbom »područje« pokazuje se stupanj disciplinarnosti razvijenosti, odredbom »znanstveno-kulturna djelatnost« pokazuje se da prelazi umjetne granice strogo znanstvenog i strogo kulturnog te da to čini radom, odredbom »radi« ističe se iskazivanje namjere i svrhe, odredbom »stvaranje« daje se do znanja da se radi o inovacijskim postupcima, odredbom »orijentacijsko znanje« njen se model klasificira i pozicionira kao odgovor na opću paradigmu problema u znanosti, odredbom »izazovi povijesnih epoha« pokazuje se povijest smisla bioetike i svijest o cjelovitosti zbivanja, a odredbom »moralna dimenzija života« pokazuje se koordinatni sustav predmetnog područja djelatnosti. S rečenim u vidu, dani su temelji za konstituiranje prijedloga metode.

B. Prijedlog istraživačke metode

Kao paradigmatički sustav koji posjeduje svojevrstni algoritam metode, integrativna bioetika određuje vlastiti horizont recepcije problema na temelju osnovnih određenja svog spoznajno-praktičkog djelovanja. Osnovna određenja zavise od predmeta njenog interesa, a to su najšire shvaćeno sada *život, moral, znanje i istina*.¹⁷³ *Život* i *moral* su ishodišne, a *znanje* i *istina* završne koordinate njene »Möbiusove vrpce«. Navedena četiri fenomena čine *aksiomatski skup* integrativne bioetike – jezgru njenog sustava i svake njene aksiomatičke izvedbe – s obzirom na koju se svako pitanje u integrativnoj bioetici postavlja, kroz koje se svako pitanje provlači i s čime svako pitanje nužno završava. Prije svakog metodskog postupka, ova su četiri fenomena uvijek okvir i s obzirom na njih se konstituiraju sva istraživanja i svi projekti. Cilj je ovog poglavlja ponuditi osnovni model obrade određenog problema, prema odrednicama danim integrativno-bioetičkim diskursom. S obzirom na to da takav prijedlog prethodno nije izrađen, za smisao također ima otkloniti neke osnovne probleme, odnosno dati odgovore na neka tipična pitanja koja nastaju jednom kada filozof ili istraživač neke druge discipline pokuša metodologijske odrednice integrativne bioetike izravno implementirati u svoj istraživački pristup.

Premda je više puta naglašavano da se integrativna bioetika ne smije zaključati jednom metodom, i premda je njeno idejno oslonište u filozofiji, a

¹⁷³ Čović piše: »... integrativnu bioetiku u predmetnom pogledu karakterizira široko predmetno područje, koje seže od moralnih dilema u medicinskoj praksi i biomedicinskim istraživanjima, preko određivanja moralnog statusa ne-ljudskih živih bića, tematiziranja ekoloških pitanja, uloge znanosti i tehnike u suvremenoj civilizaciji, rasprave o karakteru naše epohe i znakovima prelamanja epoha, sve do teorijskog zasnivanja nove svjetskopovijesne epohe.« – A. Čović, »Pojmovna razgraničenja«, str. 23.

filozofija po sebi nema strogo određene metode nego široku raznolikost metoda i alata određenih visokim stupnjem adaptabilnosti na predmet ispitivanja/rješavanja, vjerujem da upravo zbog toga ponuditi jedno osnovno metodsko kretanje, jedno metodologijsko orijentacijsko rješenje, neće škoditi daljnjem razvoju konceptualne platforme. Potrebno je imati u vidu da »metodologija« u području integrativne bioetike ne podrazumijeva fiksirani slijed empirijske znanstvene metode, nego sebi nalik podrazumijeva fluidnu, fleksibilnu provedbu, primjenu i usmjerenje, odnosno glavne momente ima kao uporišta i smjernice, dok je sam sadržaj podložan prilagodbama: odatle je moguće pod isti koncept, a to sad hoće reći i opseg područja, usmjeriti na teorijsko-istraživačke i praktičko-projektne izvedbe. Jasno je, međutim, da se krovni oblik standardnog ispitivalačkog modela u suvremenoj znanosti (postavljanje pitanja → istraživanje postojeće materije → oblikovanje hipoteze → oblikovanje pokusa i/ili metoda sabiranja znanja → analiza i ponavljanje postupka → iznošenje rezultata) i ovdje lako primjenjuje i to nije upitno, međutim, problemi nastaju jednom kada se uđe u same etape. Razrada koja slijedi nije strogo kodificirana, već je tu prije da objasni što se ustvari događa u središnjim momentima integrativne bioetike, a tek onda da posluži kao mogući podesivi obrazac djelovanja. Prijedlog više za cilj ima jasno profilirati opću narav bilo koje metode unutar integrativne bioetike, pokazati mogućnosti i granice platforme te otkloniti nedoumice koje se na prvo razmatranje stvaraju.

B1. Opće odrednice

Osnova je integrativnobioetičkog istraživanja interakcija jezgri znanja (perspektiva). Ta interakcija može uključivati:

- 1) sadržaje jezgri znanja (perspektiva);
- 2) metode jezgri znanja (perspektiva).

Pri *interakciji sadržaja jezgri znanja*, provodi se »komparativno ulančavanje« koje rezultira novim spoznajama. Primjerice, zbog bilo kojeg istraživačkog cilja povežu se estetička jezgra znanja o fenomenu slike, neuroznanstvena istraživanja o utjecaju umjetničke slike na čovjekovu psihu, art-terapijsko slikanje iz Finske i uloga slike u Iwa Ji festivalu plemena Igbo u Africi.

Pri *interakciji metoda jezgri znanja*, što se ne odnosi na način izlaganja rezultata, nego upravo na metodu istraživanja, provodi se kombiniranje metodskih obrazaca koji donose rezultate tijekom istraživanja. Primjerice, povezuju se odabrana filozofijska i psihologijska metoda tako što istraživanje ima tri etape analize: najprije se uzima neka konkretna situacija, na primjer maloljetnički prisilan pobačaj, i sprovodi situacijska analiza; događaj se potom filozofski proučava da bi se razložio na osnovne fenomenološke elemente

(npr. život, dijete, majka, otac, siromaštvo, etnička skupina, kulturna sredina, hrana, dob itd.) i provodi se npr. tzv. konstruktivna konceptualna analiza na osnovi B. Russellovih istraživanja; formiraju se novi konceptualni odnosi koji generiraju nove situacije koje potom psihologijsko anketno istraživanje provodi na lokacijama sličnima lokaciji na kojoj se slučaj dogodio; analiziraju se rezultati, obrazlaže se veza između konceptualne analize, rezultata anketnog istraživanja i kulturnih perspektiva koje su bile uključene da bi se utvrdio opseg moralnog problema; moralni se problem definira i sprovodi rasprava na osnovu (bio)etičke i psihologijske literature da bi se ponudile nove spoznaje i predložila orijentacijska rješenja.

U pravilu, interakcija sadržaja jezgri znanja ne mora polučiti primjenu drugih ili oblikovanje novih metoda, ali interakcija metoda različitih jezgri znanja nužno će polučiti povezivanje sadržaja različitih jezgri znanja.

Imajući u vidu dva tipa interakcije, integrativnobioetičko istraživanje može imati tri lica:

- 1) pozitivno ispitivanje;
- 2) negativno ispitivanje;
- 3) neutralno ispitivanje.

Pozitivno ispitivanje odnosi se na tip istraživanja koje ima za cilj očvrnuti određenu tezu i ulančava jezgre znanja (perspektive) s iste strane argumenta, osnažujući konačne zaključke koje ističe. Negativno ispitivanje radi suprotno – jezgre znanja (perspektive) ulančavaju se da bi se određena teza opovrgnula, uvijek s iste strane argumenata. Neutralno ispitivanje naprosto istražuje određenu tezu ili mogućnost, a konačni zaključci i spoznaje mogu biti ili (1) krajnje otvoreni, naprosto kao rezultat ispitivanja različitih sveza, ili (2) ponuditi rješenja koja inicijalna hipoteza nije anticipirala. Unatoč određenjima kako su ovdje dana – *pozitivno*, *negativno* i *neutralno* – ni jedno od tih istraživanja ne može se po sebi smatrati lošim jer je njihova funkcija raznorodna. Primjerice, »pozitivno« ispitivanje može se primijeniti u svrhe potrage za uporištima u jezgrama znanja, npr. pretraživanje kulturnih sredina u potrazi za konceptom zlatnog pravila, a može se i podrediti ideološkom propagiranju neke političke ideje; negativno istraživanje može pomoći u razumijevanju metodologijskih pogreška, ali može i poslužiti za maliciozno dezavuiranje neke kulturne grupe; dok neutralno istraživanje otvara brojne mogućnosti i doista tendira znanstvenoj objektivnosti, ali može poslužiti i površnoj relativizaciji. Bez obzira na slučaj, u svakom trenutku vrijedi da se mora pretpostaviti dobra namjera istraživača, tj. prisutnost onoga što se naziva intelektualnim vrlinama, a zatim promatrati opreznost istraživanja i poštenost istraživača. To je, međutim, i zadatak drugih istraživača, tj. kritike, naime, proučavanje rješenja koje donose

drugi i isticanje pogrešaka s ciljem zajedničke nadogradnje smislene znanosti i ugodne društvene sredine, a ne kritizersko usmjeravanje na destrukciju nećijih istraživanja, ma kako možda loša bila.

Nadalje, unatoč tome što je moguće da se u integrativnoj bioetici povezuju metode, a samim time ne postoji prepreka za dobro osmišljeno istraživanje koje povezuje npr. eksperimentalnu empirijsku metodu s povijesno-logičkom analizom u humanistici, integrativnobioetičko istraživanje nužno stavlja naglasak na kvalitativan, induktivan tip istraživanja i konačan rezultat koji daje – orijentacijsko rješenje, tj. znanje – to potvrđuje. Nužna prisutnost subjektivnosti, otvorenost rješenja, procesna dinamika i adaptivnost metoda neizbježna su obilježja takvog pristupa bez obzira što on po prirodi stvari teži objektivnom razumijevanju i obrazlaganju. Međutim, u višedisciplinarnom pristupu stvar se ne može gledati na taj način da dominantnost nekog metodskog profila izjednačimo s karakternom ocjenom (npr. kvantitativno ili kvalitativno). Suprotno, integrativna bioetika i slični projekti reprezentativni su primjer *modularnih platformi* čije se mogućnosti iscrpljivanja apsolutnog spektra jezgri znanja i metoda rabe u onoj mjeri u kojoj je neki istraživač sposoban, voljan, upućen itd. s obzirom na problem kojim se bavi. Drugim riječima, dominacija neke struke ili metode u ovako formiranoj platformi ne znači samu tu platformu jer nas zanimaju mogućnosti pružene metodologijskim temeljima, stoga ni sama činjenica da u integrativnoj bioetici *trenutno* dominantno djeluju filozofi s njima karakterističnim metodama obrade za samu platformu ne znači baš ništa – to se kroz samo nekoliko godina može potpuno promijeniti, a i ne mora, ovisno o interesentima. Jedna od većih polemika na bioetičkoj i široj humanističkoj sceni pitanje je tzv. *evidence-based* bioetike i teorijske bioetike. Kada je u pitanju integrativna bioetika, smisao njene platforme upućuje na potpuni besmisao takve polemike jer s obzirom na ispitivani problem može doći do potrebe za jednim, drugim ili oba pristupa.

Ipak, da bi neko istraživanje u potpunosti odgovaralo integrativno-bioetičkom istraživanju, ono mora imati sljedeće prepoznatljive odrednice:

- 1) Biti integrativno, što znači da rezultati ispitivanja moraju biti u stanju utvrditi sintetičke zaključke u procesu koji ukazuje na čimbenike sličnosti i razlike među jezgrama znanja (perspektivama), čime se pospješuje znanje o cjelovitosti odabranog problema, ali na taj način da se dopušta otvorenost, na nju ukazuje i spram nje artikuliraju mogućnosti. Što je istraživanje manje tipično jedno od tri lica, to bi ono trebalo polučiti zanimljivije rezultate.
- 2) Biti bioetičko, što znači da mora sadržavati raspravu o dimenziji morala, odnosno mora se u jednom svom dijelu na neki odabrani način upuštati u etički (filozofski) fundiranu raspravu.

- 3) Biti pluriperspektivno, što znači da mora sadržavati kulturnu (van-znanstvenu) perspektivu, odnosno komunicirati s jezgrama znanja koje ne pripadaju znanstvenim disciplinama.
- 4) Biti orijentacijsko, što znači da mora biti pisano u vidu ciljeva i svrha kako samog problema i aktera u tom problemu, tako i samog istraživača koji teži artikulaciji smisla istine o ispitivanom problemu, istine vezane za iskustvo življenja.
- 5) Biti disciplinarno, što znači da mora premašivati granice jedne discipline.

Ove odredbe *ne znače* da odstupanje od idealnog profila anuliraju vrijednosni smisao užih istraživanja u sklopu projekta, ali one daju do znanja o nekom minimumu koji upućuje na opći ideal platforme, a isto tako omogućuje i razumjeti do koje mjere neko istraživanje postaje blisko integrativno-bioetičkom, odnosno do koje mjere netko doista želi djelovati kao integrativni bioetičar, premda ne mora. Budući da se radi o kompleksnom i metodologijski iznimno slobodnom području djelovanja, svi su oblici doprinosa poželjni, no integrativni će bioetičari morati raditi na njihovoj smislaonoj sintezi. Međutim, istraživanje bi moralo biti vođeno drugačije s obzirom na to radi li se istraživanje u sklopu najvišeg stupnja disciplinarnog rada, rada u projektu čiji se rezultati neposredno implementiraju u društvo – npr. nacrt zakona o mirovinskom osiguranju, izgradnja eko-vrtića ili rekonstruiranje siromašnog predgrađa – ili se radi o istraživanju čiji se rezultati mogu implementirati posredno. U slučaju prvoga, na ciklus istraživanja valja uključiti fazu promatranja posljedica implementiranih rezultata i ponovno istraživanje u komparaciji s izvornim procesom. Osim toga, implementacija filozofije, samim time bioetike, kao znanstveno-kulturne perspektive u prvom slučaju ponaša se drugačije: njoj mora biti artikulirano specifično mjesto da bi ona imala bitnog efekta na ukupni projekt. U ovom radu neću se dotaknuti projektnih, nego individualnih istraživanja.

B3. Opći metodološki okvir individualnog istraživanja

U literaturi u kojoj se razgovaralo o pokušajima metodologijskog slijeda ispitivanja u integrativnoj bioetici, samo su Čović i Jurić govorili o mogućem postupku. Takva situacija nije naročito neobična: većina literature koja se bavi bioetičkom metodologijom, što po sebi nije najpopularnija tema premda bi trebala igrati ključnu ulogu, rijetko kada nudi bilo kakav konkretan postupak, uglavnom se radi o raspravama vezanim za neka metodologijska počela koja određuju moguće ishode, a što je tim značajnije, većina drugih bioetičara ne

preuzima predložene metode nego se kontinuirano proizvode nove koje koriste sami autori i eventualno uže grupe oko njih. Primjerice, Davies, Ives i Dunn izradili su odličan pregledni rad 36 metodologijskih rasprava na temelju kojih se može vidjeti da, većinski, autori često ne znaju kako temeljito implementirati načelne prijedloge i praksa ih najčešće revidira sama od sebe. Ovdje posebno ističem metode tzv. empirijske bioetike jer se ta struja često poziva na kredibilitet konačnih prijedloga zasnovanih na empiriji.¹⁷⁴ Sukladno raspravama o općoj naravi bioetičkog istraživanja, Jurić je isticao da integrativna bioetika mora polaziti od *konkretne situacije*, na temelju čega se oblikuje opća rasprava i razmatraju mogući apstraktni pojmovi, da bismo se s dobivenim znanjem ponovno vratili u konkretnu situaciju i ponudili orijentaciju. Slično je pisao Čović, a također je u ranom tekstu, na tragu Singerove rasprave, predložio »jedinственu strukturu bioetičkog postupka«, kako slijedi:

- »1. Definiranje problema: konkretni problem kao polazište;
2. Raščlanjivanje problema na aspekte;
3. Raspravljavanje problema po aspektima;
4. Traženje/nuđenje rješenja.«¹⁷⁵

Jurićev i Čovićev pristup duhovni su odraz *kartezijanskog stabla*:

1. »Prvo je pravilo bilo da nikada ništa ne prihvaćam za istinito dok očigledno ne spoznam da je ono takvo, dakle da brižljivo izbjegavam pre nagljivanje i preduhitivanje, te da sudim samo o onome što je mome duhu tako jasno i razgovijetno da nemam nikakva povoda o tome sumnjati.«¹⁷⁶
2. »Drugo pravilo bilo je da svaku od teškoća koju istražujem podijelim na onoliko dijelova na koliko je to moguće i koliko je potrebno radi njihova najboljeg rješenja.«¹⁷⁷
3. »Treće pravilo bilo je da svoje misli vodim po redu, polazeći od najjednostavnijih i najrazumljivijih predmeta, da bih se postupno uzdigao do spoznaje onih

¹⁷⁴ Rachel Davies, Jonathan Ives, Michael Dunn, »A systematic review of empirical bioethics methodologies«, *BMC Medical Ethics* 16 (2015), članak br. 15, str. 1–13.

¹⁷⁵ A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 21. Sličan model istaknuo je Michale O'Rourke – (1) odrediti pitanje/problem → (2) istražiti mogućnosti → (3) donijeti odluku → (4) evaluirati odluku; pri čemu je u zadnjoj fazi uvedeno poprečno ponavljanje (4) → (2) ili (4) → (3) te (2) → (1). Vidi: Michael O'Rourke, »Comparing Methods for Cross-Disciplinary Research«, u: R. Frodeman, J. Thompson Klein, C. Mitcham (ur.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, str. 276–290, str. 281. Također, slično su ponudili i Pohl, Truffer i Hirsch Hadorn: identifikacija problema i strukturiranje → analiza problema → korištenje rezultata. Vidi: Christian Pohl, Bernhard Truffer, Gertrude Hirsch Hadorn, »Addressing Wicked Problems Through Transdisciplinary Research«, u: R. Frodeman, J. Thompson Klein, C. Mitcham (ur.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, str. 319–337, str. 326.

¹⁷⁶ René Descartes, *Diskurs o metodi*, preveo Dušan Janić, Demetra, Zagreb 2011., str. 18.

¹⁷⁷ Ibid.

najsloženijih, pretpostavljajući red i među onima kojima po prirodi ne prethode jedni drugima.«¹⁷⁸

4. »Posljednje pravilo bilo je da posvuda sve tako potpuno pobrojim, te načinim opće preglede, da mogu biti siguran da nisam ništa izostavio.«¹⁷⁹

Istaknuo bih još nekoliko zapisa metodološkog usustavljanja. Matulić je jedan od rijetkih tuzemnih autora koji je nešto vremena posvetio metodama u bioetici. U knjizi *Bioetika* moguće je pronaći različite oblike nošenja s bioetičkom problematikom, uglavnom kako su ih razvijali talijanski bioetičari. Jedna od metoda, nazvana »interdisciplinarni kvartet operacija«, ovdje bi nas mogla zanimati:

»Prva operacija sastoji se u *utvrđivanju* upotrebe pojmova, kako bi se izbjegao pod-mukao način unošenja *valutativnog* značenja u pojmove koji jesu i trebaju ostati samo *deskriptivni*. (...)

Druga operacija sastoji se u istančanom upoznavanju empirijskih datosti koje ocrtavaju izvanjske dimenzije moralnoga fenomena povezanoga s proučavanjem (...) problemom. (...)

Treća operacija sastoji se u *prepoznavanju* vrijednosti koje su u igri. (...) U procesu istraživanja naravi, vrijednostima se spontano nameću (...) različite etičke teorije koje se redovito razlikuju, ne zbog toga što bi neka etička teorija prihvaćala neku vrijednost koju neka druga teorija odbacuje ili ne prepoznaje, nego zato što svaka etička teorija implicira svoje viđenje sustava vrijednosti. (...)

Četvrta operacija sastoji se u *vrednovanju posljedica* koje različita djelovanja uzrokuju, i to u odnosu na vrijednosti koje su tim djelovanjima stavljene u pitanje, a sve to prema prethodno utvrđenoj hijerarhiji vrijednosti.«¹⁸⁰

Uz to, od interesa bi nam mogla biti Boix Mansillina skica »interdisciplinarnog učenja« kao elementa interdisciplinarnog istraživanja, koje predviđa »maksimizaciju integracije«, »integrativno razumijevanje« i »integriranje perspektiva«. Skicu koju prikazuje u svom članku na str. 268, model »dina-mičkog sistema misli u reflektivnom ekvilibriju«, svodi se na četiri etape »interdisciplinarnog učenja«:

1. Utvrđivanje svrhe.
2. Vaganje disciplinarnih uvida.
3. Razvijanje maksimizacije integracije.
4. Održavanje kritičke pozicije.¹⁸¹

¹⁷⁸ Ibid., str. 18–19.

¹⁷⁹ Ibid., str. 19.

¹⁸⁰ T. Matulić, *Bioetika*, str. 194–195.

¹⁸¹ Veronica Boix Mansilla, »Interdisciplinary Learning«, u: R. Frodeman, J. Thompson Klein, C. Mitcham (ur.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, str. 261–275, str. 267–268.

Za nas je posebno zanimljiva treća točka, za koju Boix Mansilla ističe da je potrebno razlučiti najbolji oblik integracije s obzirom na zadanu svrhu, a na temelju čega će novo integrativno razumijevanje utjecati na izvorni postav stvari.¹⁸² Konačno, vrijedi pogledati svojevrsnu kombinaciju Čovićeva »jedinственog bioetičkog postupka« i Boix Mansillina »interdisciplinarnog postupka« u varijaciji Leget-Borry-De Vries:

1. Utvrđivanje problema.
2. Opisivanje problema.
3. Posljedice i alternative [empirijsko ispitivanje].
4. Normativno vaganje.
5. (Re)Evaluacija odluke.¹⁸³

Vidljivo je u navedenim člancima, međutim, da precizno razlaganje samih etapa izostaje. Ipak, na temelju prethodnih pet raspodjela može se konstruirati polazišni okvir za oblikovanje metode (većina drugih metoda ima možda posebne fokuse, ali same etape uglavnom se ponavljaju u različitim varijacijama). Budući da rješenja za većinu pitanja vezanih za interakciju etapa i perspektiva/metoda u integrativnoj bioetici nisu artikulirana i s obzirom na to da je većina podjela općenita i na toj općenitosti prestaje (primjerice, ne opisuje se što znači »traženje problema« i »vagati uvide«), pokušajmo dano proširiti i konkretizirati izvedbom prijedloga.

Prije svega, pitanje je što je »konkretni problem« (Čović), odnosno »konkretna situacija« (Jurić). Da je nešto »konkretno« može se misliti na tri načina:

- 1) kao stvarni slučaj;
- 2) kao nešto što je jasno opredmećeno za razliku od nejasno opredmećenog;
- 3) kao ono što je materijalno, a nije apstraktno.

Kada bi treća opcija bila istinita za (integrativnu) bioetiku, mi bismo o malo čemu imali za razgovarati jer se rad mnogih elemenata potrebnih za ispitivanje problema pojavljuje u sferi apstraktnog. Preostaju druga i prva opcija, pri čemu je druga opcija prije uputa na pravilno oblikovanje znanstvenog ispitivanja, nego što zbilja govori o prirodi odabranog predmeta, dok se prva opcija pokazuje kao nešto na čemu bi se jedno disciplinarno, pluriperspektivno znanstveno područje moglo zasnivati. Stvarni se slučaj, međutim, sada može interpretirati ili kao

¹⁸² Ibid., str. 268.

¹⁸³ Carlo Leget, Pascal Borry, Raymond De Vries, »'Nobody Tosses a Dwarf!' The Relation Between the Empirical and the Normative Reexamined«, *Bioethics* 23 (2009) 4, str. 226–235, str. 231–234.

pojedinačni slučaj, poput Nicklinsonove eutanazije, ili kao šira situacija, npr. regulacija staništa sezonskim lovom ili valjanost svjetskih trgovinskih sporazuma u 21. stoljeću, ali, kada promatramo programatske i sekundarne tekstove o integrativnoj bioetici, konkretni problem/situacija može biti i nešto poput problema pojmovnih razgraničenja ili pojmovne izmiješanosti. Karl Jaspers tumači da postoji »situacija za pojedinca« i situacija za šire entitete poput grupa, religijskih skupina ili situacija »objektivnih tvorevina« poput znanosti i umjetnosti i sl.¹⁸⁴ Utoliko, uvijek se polazi od jasnog opredmećenog, konkretiziranog problema (situacije) – smisao je u tome da autor jasno razumije svoje polazište i predmet ispitivanja, tj. da ga zna predočiti recipijentima istraživanja i pokazati kako se on javlja konkretnim i bitno prisutnim u trenutnoj povijesnoj epohi. Ovdje pod »jasno« ne podrazumijevam neki karakterističan stil pisanja koji bi preferirala ova ili ona znanstveno-filozofska struja kao »jasan«, »znanstven«, »akademski« i sl. stil, nego podrazumijevam da autor precizno zna što radi i hoće te da zna kome su rezultati upućeni, odnosno da ima sebi jasno predočenu ishodišnu orijentaciju o kojoj u osnovnim crtama vrijedi izvijestiti čitatelja.¹⁸⁵

Premda bi se koješta od rečenog trebalo »podrazumijevati«, kada je u pitanju integrativna bioetika nisam siguran je li taj imperativ dovoljno istaknut – suvremeni problemi s kojima se (integrativna) bioetika susreće u svom istraživačkom opsegu predmetnog određenja po prirodi stvari izvršavaju izniman pritisak na istraživača, ako je voljan dubinski ispitati probleme. Situacija ili problem moraju se tretirati kao cjelina, a svoj predmet imaju u specifičnoj artikulaciji odnosa jezgri znanja. Jaspers je ponudio dva zanimljiva argumenta koja služe mišljenju bioetičkih problema, najprije, upravo zbog toga što se o nečemu misli cjelina, »lutajući stavovi u svojoj oprečnosti imaju nešto zajedničko«,¹⁸⁶ dok pak shvaćanje cjeline »mora propasti u neizbježnom raspršivanju cjeline u *partikularne perspektive* i konstelacije, iz kojih se onda unatrag traži cjelina«. ¹⁸⁷ Na tom tragu, Čović piše:

»Istina se može pluralizirati samo 'prema unutra', može se umnogostručavati u svojim aspektima. Monizam istine nužna je pretpostavka svih spoznajnih napora, svih rasprava i polemika, svake izmjene i sukoba mišljenja.«¹⁸⁸

¹⁸⁴ Karl Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, prevela Vera Čičin-Šain, Matica hrvatska, Zagreb 1998., str. 23. U kontekstu Jaspersove filozofije treba uzeti u obzir da se on ne slaže s idejom situacije koja nije individualistička.

¹⁸⁵ Ovu preliminarnu fazu obrade problema i izlaganja rezultata nazivam *nultom orijentacijom*, o čemu će više riječi biti u drugom istraživanju.

¹⁸⁶ K. Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, str. 28.

¹⁸⁷ Ibid.

¹⁸⁸ A. Čović, »Pluralizam i pluriperspektivizam«, str. 8. Usp. B. Molewijk i dr., »Empirical data and moral theory«, str. 58–59.

Drugim riječima, kada za problem tražimo odgovor, težimo cjelovitim odgovoru koji odgovara cjelini problema i činimo to prema nama dostupnim mogućnosti. To znači da nitko nije u stanju pružiti potpun odgovor koji odjednom raskriva sve uopće dostupno o problemu, ali to je naš ideal. Najprije, cjelovitost ne možemo dobiti izravno jer kao bića ne znamo (ne možemo) zahvatiti cjelinu, nego je, kako Jaspers upućuje, tražimo (gradimo) iz perspektiva i konstelacija »unatrag« prema cjelovitosti, ali tu odmah imamo problem s mogućnosti zahvaćanja totaliteta dimenzija o kojima bi se moglo raditi, e da bi se dao pozitivan potpun odgovor na nešto. Što je problem veći, podvig sabiranja u cjelinu je veći, ali samim time veći je i pritisak na istraživača. Stoga istraživač mora:

- 1) inzistirati na tome da što pomnije priđe razumijevanju problema;
- 2) osvještavati granice mogućnosti ispitivanja problema;
- 3) pokazati granice davanja odgovora (da bi u 'negativnom smislu' odgovor bio potpun).

Kada je (integrativna) bioetika u pitanju, postoji i poseban uvjet tipa kompleksnosti problema jer se predmetno često radi o »životima u tijeku« i njihovom pojavljivanju u situacijama. Kompleksan problem, npr. migracije stanovništva, zahtijeva od nas definiranje i razumijevanje odnosa svih elemenata problema (povijesni, sociologijski, religiologijski, antropologijski, psihologijski, politologijski, filozofijski itd.) kao skupa elemenata, što sa sobom povlači umrežavanje jezgri znanja prema elementima – u protivnom do problema ne možemo doći cjelovito. Taj se istraživački zahtjev posebno potencira u dimenziji kulturnih perspektiva jer one su propusnih granica i gradualno rastuće subjektivnosti – ovisno o tipu izvora. Kulturne perspektive potenciraju slojevanje pristupa. No u području objektivističkih jezgri znanja susrećemo se s drugim problemom, s problemom izvjesnosti jer nikada ne možemo biti u potpunosti sigurni u neki splet činjenica što daje neki objektivni (istinit) uvid.¹⁸⁹ Da bismo u ovom okviru bili uspješni, tj., u najmanju ruku, na dobrom putu, potrebno je utvrditi:

- 1) od koliko se dimenzija/aspekata/dijelova/odsječaka sam problem sastoji;
- 2) koliko (i kakve) su jezgre znanja (perspektive) potrebne;
- 3) mjesta perspektivnih konflikata i prilike za otklanjanje krajnjih pogrešaka koje bismo kao nesavršeni akteri mogli donijeti – s jedne strane,

¹⁸⁹ Usp. Karl Popper, *U potrazi za boljim svijetom. Predavanja i napisi iz trideset godina*, preveo Dražen Karaman, KruZak, Zagreb 1997., str. 14–15, 47–48. Naglašavam da »ne biti 100 % siguran« ne znači »sve može i ne mora biti«, znači samo to da, ma kako neki uvid bio uvjerljiv i potkrijepljen, neki njegov element moguće da nije cjelovito ispravno razumljen.

opreznim formiranjem pitanja i metode provedbe, ujedno proučavanjem, a s druge strane, poticanjem drugih istraživača na kritiku ponuđenih ispitivanja.

Upravo u tom pogledu javlja se jedan od većih problema u integrativnoj bioetici, što ćemo nastojati razriješiti prijedlogom postupka i raspravom o njemu.

B4. Istraživačka metoda integrativne bioetike – prijedlog

Prijedlog opće istraživačke metode sastoji se od šest etapa i zaključka:

1. Obrazloženje problema.
2. Obrazloženje svrhe istraživanja.
3. Obrazloženje pristupa.
4. Aspektualno raščlanjivanje.
5. Aspektualno razrješavanje.
 - 5.1. Metodska obrada.
 - 5.1.(2.) 1. Pregled.
 - 5.1.(2.) 2. Razrada.
 - 5.1.(2.) 3. Interakcija.
 - 5.1.(2.) 4. Eliminacija.
 - 5.1.(2.) 5. Integracija.
6. Orijentacijski rezultati.
7. Zaključak.

Slijedi obrazloženje i rasprava:

1. *Obrazloženje problema.* Inicijalna faza služi određivanju problema kojim se istraživanje bavilo i približavanju čitatelju. Potrebno je dati do znanja radi li se o (1) problemu na planu teorije, npr. uloga intuicije u odabiru psihoterapijskog postupka, o (2) misaonom eksperimentu koji se služi konstruktom situacije ili slučaja, ali ima funkciju u teorijskom ispitivanju, o (3) problemu na planu prakse, o situaciji/slučaju nekog konkretnog života koji proizvodi problem ili o (4) višim stupnjevima problemskih sinteza. Iznimno bi korisno na ovom mjestu bilo dati i kratak uvod u razloge i poticaje za istraživanje, odnosno dati oblik nulte orijentacije koja nas postavlja u odnos prema čitatelju. Ako je takvo što moguće, prva je faza ujedno i najbolja faza za radno definiranje pojmova koji će se koristiti u radu. Ističem da se radi o *radnim definicijama pojmova* koje služe osnovnoj orijentaciji čitatelju zato što upravo

ovakva istraživanja mogu dovesti do značajnih obrata u shvaćanju pojmovnih struktura i fenomena na koje referiraju.

2. *Obrazloženje svrhe istraživanja.* Određivanje i izjašnjavanje o svrsi istraživanja nije tek u funkciji preliminarnog davanja do znanja o važnosti istraživanja, nego bitno upućuje na to koliko se kompleksno ispitivanje moralo provesti i kakvi su se kriteriji određivanja unutar pluriperspektivnosti, integrativnosti i disciplinarnosti morali utvrditi da bi se ciljevi ostvarili – radi li se o cilju teorijskog raščišćavanja nekog problema, o svraćanju pozornosti na posebnost nekog slučaja koji bi mogao promijeniti paradigmu poimanja praktičnog djelovanja, o urbanom projektu kompleksne organiziranosti s izravnom implementacijom rezultata i slično. Uz to, ova etapa također otvara prostor za objašnjavanje orijentacijske vrijednosti istraživanja. Budući da integrativno-bioetičko istraživanje mora ponuditi (i) orijentacijsko znanje, rano određivanje tipa orijentacijskog znanja, npr. pregled čimbenika koji utječu na neku moralnu odluku ili nuđenje sedam načina rješavanja nekog ekološkog problema, olakšava razumijevanje metodskih odluka donesenih u radu i daje na znanje istraživaču do koje je mjere rad orijentacijski primjenjiv. Dakako, ova faza eksplikacija je onoga što će se sažeto naći i u samom sažetku istraživanja.

3. *Obrazloženje pristupa.* Obrazloženje se sastoji od predstavljanja izabranih principa, vrijednosti, metoda i jezgri znanja (perspektiva) koja su poslužila zahvaćanju i obradi problema. S obzirom na opsežnost bioetičkog predmetnog polja, neka jedna opća metoda ili pristup ne može pokriti sve oblike problema i tema. Najbliže što tome možemo doći jest formiranjem općeg postupka, poput ovog prijedloga. Principi, vrijednosti, metode i izbori izabiru se i provode na osnovi predmeta promatranja jer specifična struktura problema – budući da dva ista problema naprosto ne postoje – sama raskriva dimenzije koje upućuju na nju. No da bi kritika obradu dobro razumjela, uputa na sadržaj navedena tri elementa (principi/vrijednosti, metode, jezgre znanje) i obrazloženje zašto baš taj izbor pomoći će kredibilitetu ispitivanja i lakšem orijentiranju kako u predstavljenome, tako i po čitanju, pogotovo s obzirom na to da nemamo na raspolaganju ni jedinstvenu metodologiju ni jedinstven postupak. To posebno vrijedi za kategoriju vrijednosti. Kao što je Matulić dobro skrenuo pozornost, u bioetičkim istraživanjima otvoreno je postojana opasnost preranog i nepromišljenog upisivanja (svjetonazorskih) vrijednosti, čime su rezultati od početka pristrani. Primjerice, ako je članak o tome kako razgovarati s umirućim bolesnicima, obrada problema, sadržaj istraživanja i narativni prijenos razlikuju se od npr. istraživanja koje proučava vezu između primijenjene konceptualizacije fenomena osobe i integriranja ekološkog obrazova-

nja u javne osnovne škole u najmanju ruku po tome što prvo npr. ne uključuje analizu kurikula u posljednjih dvadeset godina, a potomje ne uključuje npr. personalističke zapise s kronično ugroženim pojedincima. U oba se slučaja, međutim, pretpostavljene vrijednosti lako upišu bez opreza.

4. *Aspektualno raščlanjivanje*. Smisao je ovog koraka dvojak: s jedne strane, aspektualno raščlanjivanje pokazuje dosege i granice samog autorova orijentiranja u problemu i time signalizira onaj zakrivljeni prostor dimenzija problema ili jezgri znanja (perspektiva) u koji drugi istraživači mogu zaći i dograđivati ili ispravljati pripremljeno; s druge strane, autor jasno pokazuje gdje je i zašto morao stati s analizom. Zarana su filozofski (proto)hermeneutičari i (proto)fenomenolozi ustanovili da je ulančanost fenomena (života) takve prirode da u određenom smislu predmet ne nalazi svog kraja. Već kao živa bića nismo u stanju tako ni funkcionirati – kada bismo bili precizni u analizi bilo kakvog nama spazivog objekta, mi se nikada ne bismo makli dalje od prvog objekta kojeg bismo ugledali jer on već po svojem sadržaju i detaljima odražava neizbrojivost koju bismo, tome unatoč, morali savladati. Integrativni bioetičar može pasti u zamku pokušaja davanja idealnog potpunog odgovora, može postati »opsjednut« sabiranjem i usklađivanjem jezgri znanja u nastojanju da ne pogriješi pri davanju uvida u neki problem.¹⁹⁰ Utoliko treba razumjeti da, premda se odgovori doista mogu davati, oni nisu dužni biti ništa više od toga da orijentiraju, te premda se odgovorima može promašiti, od njih ne treba zazirati. To ne znači da ne postoje odgovori koji se s visokom vjerojatnošću sigurnosti ne mogu ponuditi, to nije smisao ove opservacije, nego to znači svjesnost o kompleksnosti i dinamičnosti problema, ali znači i svjesnost o granicama nošenja odgovornosti za odgovore i predložena rješenja: ona mogu biti kriva bez da se neispravnost uopće mogla anticipirati, ali isto tako se možemo susresti s problemima koji nemaju jednoznačan odgovor, koji uopće nemaju odgovor ili čiji je veći broj rješenja međusobno jednako dobar i loš. Aspektualnim raščlanjivanjem, dakle, korisnost istraživanja je trostruka: autor sebi samom otkriva problemsku strukturu svojeg istraživanja i zna čime se mora baviti, pokazuje dimenzije problema koje možda ne bismo uzeli u obzir i time doprinosi dubljem razumijevanju te upućuje na i senzibilizira čitatelja za ispravljanje i nadogradnju.

Pitanje je, međutim, kako i u kojoj mjeri izvesti aspektualno raščlanjivanje. Nažalost, ne postoji jedan pristup jer stvar posve ovisi o izabranoj temi.

¹⁹⁰ U šali, De Wachter je još 1986. opseg znanja i razumijevanja koji se od bioetičara očekuje, odnosno koji si bioetičar nameće, komentirao kao siguran put prema »akutnoj krizi identiteta«. Vidi: Maurice A. M. De Wachter, »Interdisciplinary Bioethics: But Where do We Start? A Reflection on Epoché as Method«, *The Journal of Medicine and Philosophy* 7 (1982) 3, str. 275–287, str. 275.

Njihov je spektar toliki u području integrativne bioetike da bilo kakav pristup neće moći istovremeno sebi podvrgnuti cjelokupan spektar i biti bitno konkretan. Međutim, na općem planu artikuliranja i razgraničavanja aspekata/dimenzija možemo reći da se autor može voditi upotrijebljenim elementima/pojmovima iz hipoteze, tj. izabranog problema. Primjerice, zanima li autora »treba li nekim osobama starije dobi sa zadnjim stadijem raka ponavljati da boluju te da će uskoro umrijeti od raka jer stalno zaboravljaju što im je«, aspektualna raščlamba mogla bi uključivati sljedeće: starost, bolest (raka), sjećanje, dostojanstvo, laganje, religijsko opredjeljenje osoba u dijalogu, pravo na informiranost, karakter oboljele osobe i kroz život usvojeni principi nošenja sa životom, retorika, njegovanje osoba starije dobi, atmosfera obitavališta u kojemu osoba umire, organsko/mentalno stanje osobe, smjernice za vođenje dijaloga, kulturna pozadina zbivanja (povijesno mjesto i vrijeme), zapisi prošlih i tuđih iskustava, svjedočanstva obitelji, prijatelja, medicinskih sestara i liječnika, Hipokratova zakletva. Kartiranje aspekata pokazuje koliko istraživač duboko mora ući u problem, što za sobom povlači ekstenzivnije istraživanje i u konačnici povećava šanse za čvrste orijentacijske rezultate. Samim time, razvija se svijest o kompleksnosti, ističe važnost oblika odlučivanja ili neodlučivanja o predmetu i daju materijali drugima za nošenje s istim ili sličnim problemom. Ali ne može se očekivati od istraživača da adresira sve dimenzije koje bi netko mogao smatrati potrebnima. Tome služi kritički dijalog. Ono što se može očekivati jest iskrena namjera pomnosti.

5. *Aspektualno razrješavanje.* U fazi aspektualnog razrješavanja povežemo obrazloženje metode (3. korak) s aspektualnim raščlanjivanjem (4. korak) primjenom jezgri znanja (principa, metoda i perspektiva). Faza aspektualnog rješavanja jest faza u kojoj do izražaja dolaze nad-disciplinarne prakse – ovisno o temi i sudionicima istraživanja – te pluriperspektivnost. Između ta dva *modula* postoji razlika koju je ovdje potrebno istaknuti: kada govorimo o interdisciplinarnim praksama u nekom istraživanju, zapravo govorimo o različitim oblicima načelnog metodologijskog povezivanja koje na određeni način specifičnim izborom alata producira određene rezultate. Kada je u pitanju zaključak istraživanja, te su interdisciplinarne prakse subordinirane pluriperspektivnosti istraživanja zato što su njihovi rezultati, premda dio samog istraživanja, tek nova jezgra znanja (perspektiva). Oni bi, dakako, mogli biti ključni za istraživanje, ali supstancijalno ne mogu biti izravno rješenje – dobit ćemo monoperspektivni rezultat ili vrstu paralelizma monoperspektiva bez obzira na stupanj umreženosti disciplina. Ono bitno što se događa u integrativno-bioetičkom istraživanju upravo je obveza povezivanja više jezgri znanja (perspektiva), a opravdanje za to nalazi se u prethodno dokazivanom: orijentacija u životnim problemima ne može ići bez rekonstruiranja cjeline znanja

koje se usred svoje opsežnosti i naših »egzistencijskih brojeva« razlomilo. Premda je prema potrebama istraživanja jasno da se modul interdisciplinarnih metoda dobivanja originalnih rezultata može ponavljati i mijenjati serijski slijed s pluriperspektivnošću, potonje je to koje istraživanju donosi smisao.

S rečenim u vidu, dolazimo do ključnih, često adresiranih problema pluriperspektivnosti, što su: (1) kako rješavati umnažanje i povezivanje jezgri znanja (perspektiva), (2) kako rješavati problem valorizacije različitih perspektiva, (3) kako pomiriti oprečne perspektive i (4) kako integrirati perspektive; naročito kada je u pitanju sukob univerzalističkih i relativističkih rješenja (prva su jednoznačna za sve, ali ne mogu svi na njih pristati i stvara se sukob; druga vrijede različito za različite, ali se otvara prostor za eksploatiranje i neutralizaciju inicijativa). Problem ćemo riješiti razumijevanjem komunikacije perspektiva i odgovornosti bioetičara, stoga najprije vrijedi razmotriti navodne prepreke:

(1) Problem umnažanja i povezivanja jezgri znanja (perspektiva)

Aspektualnim raščlanjivanjem (4. korak) ne dobivamo perspektive, nego dimenzije unutar kojih perspektivama osvjetljavamo problem. Bavimo li se npr. moralnošću informiranja starijih osoba oboljelih od raka, svaki je navedeni element problem za sebe, a on se može sagledavati iz načelno bezbroj perspektiva. Primjerice, ako izdvojimo samo dva aspekta, »starost« i »atmosfera razgovora«, svaki se element otvara za sabiranje jezgri znanja iz npr. filozofijske, pravne, sociologijske, medicinske i antropologijske perspektive. To su već dva posebna bloka koja zahtijevaju opće odgovore preko kojih dolazimo do vrhovnog odgovora. Moglo bi se reći, štoviše, da bismo prethodno istraživačkoj sintezi ovih dvaju fenomena trebali ili sami provesti sintetička istraživanja za svaki pojedini element ili pronaći već postojeća sintetička istraživanja koja nas na pravilan način lišavaju dodatnog istraživačkog tereta (odatle proizlazi potreba za interdisciplinarnim timovima i istraživanjima). To se, međutim, mora uzimati kao idealtip zato jer često nismo u mogućnosti provoditi ekstenzivna istraživanja u kratkim periodima koja bi nam mogla biti dana. Ako već to nismo u mogućnosti raditi, ono što moramo napraviti jest provesti odmjeravanje relevantnosti jezgri znanja. Uz najbolju volju istraživača i želje znanstvene zajednice za objektivnim i normiranim postupkom, odmjeravanje je na kraju postupka subjektivno i zasniva se na znanju, vremenu i prostoru, dostupnim alatima i financijama te na sposobnostima istraživača koji provodi istraživanje, odnosno na sposobnostima i mogućnostima njegova orijentiranja i kretanja pejzažima informacija. To je 'ledenjak' koji se ne može zaobići, to je nešto što moramo prihvatiti.

Pojam relevantan dolazi od latinskog *relevare* – olakšati, otpustiti – i kada je nekoć što bilo »relevantno«, bilo je za što olakšavajuće. Smisao je sabiranja »relevantnih« perspektiva ne samo to da one daju »pravi put« u stvar nego i to da one olakšavaju razotkrivanje pravog puta, odnosno daju smislenu orijentaciju za kretanje u problemu. Problem umnažanja i povezivanja jezgri znanja u pokušaju da se iznađe zadovoljavajuća orijentacija nije nikakav »negativan« aspekt (integrativne) bioetike zbog uvođenja pluriperspektivizma, nego se radi o prirodnoj teškoći u radnom procesu s kojim se nosimo kako umijemo jer egzaktnog rješenja za granice perspektiva naprosto nema. Stvar je samo u tome što je integrativna bioetika problem jasno artikulirala.

Uzmimo za primjer činjenicu brojeva – koliko je članaka u svijetu godišnje objavljeno samo na temu eutanazije i tko je u stanju sve ih pronaći i pregledati, e da bi se mogao usuditi razmatrati probleme? Nadalje, tko se može usuditi pretpostaviti da su bolja rješenja ponuđena u nekom europskom časopisu naspram nekog azijskog časopisa samo zato što europski npr. ima bolju organizaciju vidljivosti te odakle opravdanje da se, na primjer, zanemaruju istraživanja na jezicima koje istraživač ne poznaje, da dobar poznavatelj npr. hrvatskog, engleskog, njemačkog i talijanskog jezika ne pregledava podatkovne baze francuskih, kineskih i španjolskih časopisa jer te jezike ne zna i nema vremena za njih? Problem umnažanja perspektiva, dakle, nije kriterij preko kojega se integrativna bioetika može obesmisлити, nego standardan znanstveni problem s kojim se na različite načine »bori« mnoštvo drugih znanosti, odnosno svi znanstvenici, a koji se zbog kontekstualne kompleksnosti problema u bioetici dodatno zaoštrava.

U problemima poput bioetičkih, stvar se svodi, s jedne strane, na karakter istraživača, njegove dobre znanstvene namjere i njegove istraživačke sposobnosti, a s druge strane, na lucidnu, dobronamjernu kritiku – druge kvalitetne istraživače – koja će po objavi istraživanja nastojati ispraviti i dopuniti znanje o problemu tamo gdje probleme poput izbora perspektiva ili njihove analize uoči.

(2) Problem valorizacije jezgri znanja (perspektiva)

Temeljni promašaj koji bi proučavatelj metodologije integrativne bioetike mogao napraviti jest pomisliti da imperativ integrativne bioetike o jednakovrijednosti svih jezgri znanja znači da u njihovoj interakciji one započiju i završavaju jednakim odnosom vrijednosti. Točnije, promašaj je u tome što se ovo »jednakovrijednost perspektiva« prenosi iz modusa znanstvenog ispitivanja u modus životne prakse, kao da integrativna bioetika

nije znanstvena djelatnost. To je kategorička pogreška putem koje se neopravdano obesmišljava platforma i postupak integrativne bioetike. Kada se u integrativnoj bioetici govori o jednakovrijednosti svih perspektiva za neki problem, to se odnosi na preliminarno uklanjanje predrasuda koje onemogućuju da neka perspektiva (jezgra znanja) dobije pristup u postupak analize/dijaloga. Upravo to je sidro znanstvene dimenzije integrativne bioetike, izvor njene objektivnosti.

Primjerice, netko bi mogao smatrati da katoličko uvjerenje o konačnom spasenju nema vrijednost u analizi nošenja čovjeka sa smrću, netko drugi mogao bi kategorički osuditi istraživanja nekog autora zato jer je bio politički povezan s nekim opresivnim režimom, netko treći mogao bi smatrati da rasist nema pravo na sudjelovanje u dijalogu o ljudskim pravima, netko četvrti mogao bi smatrati da filozofija nema svoje mjesto u znanstvenom svijetu, netko peti mogao bi smatrati da je američki principalizam neoliberalistička tvorevina te utoliko nepotreban u bioetici, netko šesti mogao bi smatrati da se holokaust nikada nije dogodio, netko sedmi da je zemlja ravna ploča i tako u nedogled. Zbilja je, međutim, takva da oko svih pitanja usporedno žive i djeluju ljudi koji zauzimaju oprečne pozicije i raspolazu jezgrama znanja koje nisu cjelovito podudarne. O tome možda najbolje svjedoči potpuno paralelna (ko)egzistencija književne produkcije za mase karakterističnih profila, istovremeno se izdaju knjige čiji je smisao dokazati da je koncept personalnog boga besmislen i one čiji je smisao dokazati da nije besmislen, istovremeno su na listama najbolje prodvanih naslova akademska ljevica i Alt-Right, a konzumiraju ih već postojeći istomišljenici u okviru svojih interpersonalnih utvrda. Želim reći sljedeće: odbacivanje npr. rasista iz dijaloga ili nerazmatranje mogućnosti da filozofija nema što raditi u svijetu znanosti supstancijalno ne doprinosi baš ničemu – konflikt između rasista i ne-rasista opstaje, kao i problem filozofije u znanosti. Čini mi se da autori koji misle da se bilo koju poziciju kategorički i *a priori* može isključivati doživljavaju znanost kao mehanički pogon izdvojen iz ljudske kulture, a koji je nekakvim božanskim dodirom zadobio postulate prihvatljivog i neprihvatljivog pa su ovi neki ostali naprosto za-ostali.¹⁹¹ Drugim riječima, blago rečeno, čini mi se da autori koji kategorički odbacuju neke pojedinačne perspektive, tipove perspektiva ili skupove perspektiva ne rade ništa više od toga da podliježu ustaljenim iracionalnim kulturnim praksama i time se ni na koji način ne ponašaju znanstveno, a grubo rečeno, čini mi se da ti autori uopće ne

¹⁹¹ Organizatori javnih tribina iznimno se često susreću s time i o tome mogu posvjedočiti pri organizaciji rasprave o bilo kojoj osjetljivijoj ili društveno važnoj temi.

razumiju znanstvenu odgovornost u znanosti i društvenu odgovornost van nje kada nešto kategorički odbacuju. Mislim da je u tom pogledu Delić dao jedan dobar pokušaj artikuliranja jedne važnije dimenzije integrativne bioetike:

»Ona polazi od normativnog ideala koji traga za mogućnostima iznalaženja ili primjene nenasilnog epistemološkog jedinstva te se razvija u znaku metodološkog pluriperspektivizma koji ne povređuje čovjeka, prirodu i druga živa bića.«¹⁹²

Da stvar sasvim jasno i oštro oslikam: premda se slažem da je npr. znanstveni rasizam krajnje upitna praksa iza koje osobno ne bih stao, ideja da se znanstveni rasizam kao perspektiva kategorički odbacuje ili da pobornici znanstvenog rasizma nemaju pravo na razmatranje predmeta nalazim dvostruko pogubnom, pogubnom za znanost jer na principijelnoj razini poništava smisao potrage za objektivnim razumijevanjem problematike i pogubnom za kulturu jer se ignoriranjem egzistencijske prisutnosti neke perspektive zanemaruje potencijalnost njena razvoja. Drugim riječima: ako se već neku jezgru znanja želi smatrati opasnom i želi joj se davati što manje pozornosti da bi ona imala što manje društvenog utjecaja (*nota bene*, opozicija radi to isto!), onda smatram da će je se poništiti upravo sustavnim ispitivanjem i uspoređivanjem sa snažnijim činjenicama i teorijama, upravo uzimanjem u obzir i konfrontiranjem, a ne tabuizacijom i superiorizacijom.

Međutim, ta inicijalna otvorenost za sve perspektive i neutralno prihvatanje perspektiva u polje analize ne znači (!) da one ujedno i opstaju u postupku analize do samog kraja, odnosno do konačnih rezultata. Takav je zahtjev u najmanju ruku neozbiljan, a takva je, ako već ne zlonamjerna, onda jednako neozbiljna i pretpostavka da bi znanstveno-kulturna djelatnost poput integrativne bioetike olako primala u sebe perspektive i nekritički i bezrezervno ih prenosila dalje (ne dajući za rezultat zapravo ništa). Upravo suprotno: početna vrijednost svih za predmet po relevantnosti utvrđenih perspektiva mijenja se komparativnim razlučivanjem jezgri znanja i to se događa na ranoj razini preliminarnog sabiranja perspektiva i na kasnoj razini povezivanja perspektiva poradi rezultata, dajući konačno završnu (bez)vrijednost jezgri znanja u okviru dobivenog odgovora. Primjerice, u raspravi o GMO-u i kulturnom utjecaju uzet će se preliminarno u obzir djelo Williama Engdahla *Sjeme uništenja* i pretpostaviti temeljna vrijednost zapisa kao nositelja moguće relevantne jezgre znanja, no podrobnija analiza mogla bi, na primjer, ukazati na upitnost niza elemenata toga djela i u postupku rada s perspektivama istraživač

¹⁹² Z. Delić, »Integrativna bioetika i sociologija prirodne sredine«, str. 53 [kurziv moj].

na kraju odlučuje djelo isključiti iz obrade problema, sa skupom razloga zašto. Preliminarno isključiti to djelo iz bilo kojeg razloga, recimo zna- ne sklonosti autora teorijama zavjera, a biti svjestan njegovog postojanja, promašen je pristup.¹⁹³ Slično, mogli bi se dogoditi da netko jasno i razgovjetno tvrdi da planete nisu nebeski objekti kakve znamo, nego da su to okamenjeni anđeli kažnjeni za pobunu protiv hebrejskog boga. S jedne strane, isključiti tu mogućnost samo zato jer bi nam mogla zvučati suludo, zaostalo, besmisleno (itd.), naprosto nije znanstveno pošteno. S druge strane, tek je tako prihvatiti bez da se zatraže i razmotre potkrijepe također nas vodi u zabludu.

Inicijalna jednakovrijednost svih perspektiva: da; konačna jednakovrijednost svih perspektiva: ne, nego utoliko, ukoliko istraživanje to pokaže i dokaže.

(3) Problem mirenja oprečnih jezgri znanja (perspektiva)

U *Kritici čistoga uma*, Immanuel Kant je, rabeći nekoliko primjera, demonstrirao da barem neke problemske teme, kao npr. postojanje boga, mogu imati više rješenja suprotne prirode koja su, međutim, jednako- vrijedno postulirana i argumentacijski obranjena. Ostavimo li po strani problem potpunosti Kantovih demonstracija, ono što nam Kant pokazuje jest mogućnost postojanja nerazrješivih aporija koje u praksi sugeriraju ili odustajanje od biranja rješenja ili pak ukazuju na su-postojeću jednako- vrijednost koja u konkretnom svijetu zapravo znači jednakovrijedan izbor prema preferencijama pojedinaca. Dva klasična suvremena primjera takve vrste problema su npr. (1) samoubojstvo iz perspektive ateizma i perspek- tive katolicizma te (2) održanje ljudske vrste iz perspektive natalizma i antinatalizma. Sve četiri pozicije svoje krajnje rezultate dobivaju na osno- vi temeljnih pretpostavki sustava kroz koji promišljaju problem, odnosno na osnovi radnog svijeta koji održavaju. Kako bi jedno integrativno-bio- etičko istraživanje o npr. pravu na pobačaj trebalo razriješiti problem ove četiri perspektive?

Pitanje je opravdano, ali se u njemu krije jedna skrivena pretpostavka. Naime, pretpostavka koju sam eliminirao u prethodnom potpoglavlju, a to je vjerovanje da integrativna bioetika sve perspektive uzima jednako- vrijedno od početka do kraja. Kao što sam prethodno istaknuo, tako to ovdje i potvrđujem: to je besmisleno i pogrešno. U razmatranju nekog problema npr. iz područja prava na pobačaj, integrativni bioetičar doi- sta će s preliminarnom pretpostavkom o jednakovrijednosti perspektiva

¹⁹³ Vidjeti još: [PLP-XXIX] i dalje.

uključiti u razmatranje jezgre znanja npr. ateizma, katolicizma, natalizma i antinatalizma. Međutim, kakav će rezultat razmatranja biti ovisi isključivo o biranom predmetu ispitivanja, o istraživačkim sposobnostima autora i odlukama u postupku analize koje je donio.¹⁹⁴ Prvo u obzir treba uzeti da postoje dva osnovna tipa istraživanja u integrativnoj bioetici: (1) opće-orijentacijski tip, koji ukazuje na perspektivističku kompleksnost, ali ne donosi konačne sudove nego postavlja opću orijentaciju u pitanjima tako što raznolikost perspektiva i argumenata daje na znanje i kritički razmatra njihove sveze, te (2) konkretno-orijentacijski tip, koji donosi neki konačan sud i daje upute za smjer. Potom, u obzir se mora uzeti da rezultati konkretno-orijentacijskog tipa u integrativnoj bioetici mogu biti sljedeći: (1) prijedlog jednog jedinstvenog rješenja; (2) prijedlog više jednakovrijednih rješenja ili stupnjevite hijerarhije; (3) prijedlog da nije moguće utvrditi koje bi rješenje bilo manje vrijedno od drugog te (4) prijedlog da rješenje ne postoji. Konačno, istraživanja u integrativnoj bioetici nakon preliminarnе faze jednakovrijednosti perspektiva s njima mogu dobiti sljedeće: (1) sve uključene perspektive u konačnici nose jednaku argumentacijsku vrijednost i ne postoji jednoznačna prevaga pozicije i samim time određen spektar rješenja, (2) neke uključene perspektive argumentacijski vrijede više od drugih te postoji prevaga pozicija i samim time određeni spektar rješenja ima prednost, (3) neki elementi jednih perspektiva i neki elementi drugih perspektiva integrirano donose prevagu pored ostalih i spektar rješenja karakteristično je određen njihovom interakcijom.

Jurić je govorio o oblikovanju jedinstvenog bioetičkog pogleda.¹⁹⁵ Jedinstven bioetički pogled znači razrješenje sporova među jezgrama znanja. To razrješenje sporova, međutim, ne može značiti isključivo jednoznačan odgovor na nešto i interpretirati koncept jedinstvenog bioetičkog pogleda na taj način oštećuje potencijale integrativne bioetike. Neki problem i njegov kontekst mogu biti takve prirode, da jednoznačan odgovor ne postoji. Sukladno prethodno navedenome, taj »jedinstven bioetički pogled« može sadržavati npr. prijedlog više jednakovrijednih rješenja nastalih komparativnom eliminacijom nepodudarnih elemenata među perspektivama linijom fenomenalne ordiniranosti, odnosno hijerarhije konstitutivne vrijednosti elemenata za utvrđivanje prirode predmeta, za određeni kontekstualni skup kojega je potrebno revidirati u slučaju da dođe do pomaka u temeljnoj odredbi predmetne problematike, ali isto tako može

¹⁹⁴ Valja uzeti u obzir da je Čović izvorno smatrao da »bioetika nije u stanju riješiti sukob apodiktičkih moralnih normi i tehničko-utilitarnih kalkulacija«. – A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 25.

¹⁹⁵ H. Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, str. 84.

sadržavati i pregled dimenzija i perspektiva određene problematike, oblikovan tako da nastoji dati cjelovit uvid u kompleksnost problema koju treba uzimati u obzir prilikom praktičnog nošenja s predmetom. Na kritici je da razmotri koliko je integrativni bioetičar istraživački dobro postupio prilikom nošenja s problemom te jesu li njegovi rezultati dovoljno dobro razlučeni.

(4) Problem integriranja jezgri znanja (perspektiva)

Mnogi se istraživači mogu (i trebaju) zapitati što znači doista integrirati jezgre znanja, odnosno perspektive, e da bi se dobila neka vrsta jedinstvenog bioetičkog gledišta. Pitanje koje se uz to odmah nameće jest kako integrirati ono što se integrirati ne može, npr. jezgre znanja natalizma i antinatalizma? Nije li da tu koncept pada na ispitu? Da, ako ne ekspliciramo što je integracija i ne razložimo tipsku raznolikost. Prije svega, potrebno je ovdje još jednom naglasiti da se integrativnu bioetiku mora gledati kao znanstveno-kulturnu djelatnost određenu s najmanje šest konstitutivnih dimenzija. S tim u vidu, čini mi se da ponekad dolazi do miješanja istraživačke i komunikacijske aktivnosti, odnosno da se pretpostavlja da integrativnost i pluriperspektivnost jednako funkcioniraju u oba slučaja. Pod navedenim podrazumijevam mišljenje da je neki istraživački rad kao pojava istovjetan s npr. dijalogom/medijacijom različitih znanosti oko organizacije znanstvenog kurikula, časopisnom komunikacijom ili informativno-obrazovnim programom. Istraživački i istraživačko-implimentacijski rad uvijek izvode pojedinci i skupine pojedinaca u specifičnim metodologijskim uvjetima, sa specifičnim ciljevima i specifičnim oblikom rezultata i razlikuje se od svih drugih aktivnosti, ma kako one pripadale znanstvenom pogonu. Ovdje govorimo o istraživačkom postupku. Kada je u pitanju integriranje perspektiva, istraživački postupak predviđa sljedeće tipove:

- 1) *Tetička integracija*: odnosi se na istraživanja koja samo sabiru jezgre znanja (perspektive) oko nekog predmeta. Jednostavna tetička integracija sabire perspektive koje se međusobno podržavaju. Kompleksna tetička integracija sabire perspektive koje se međusobno podržavaju i perspektive koje se međusobno ne podržavaju. U oba slučaja, međutim, nema pokušaja izravnog razrješavanja problema, nego se radi o razumijevanju i osvještavanju kompleksnosti problema.
- 2) *Antitetička integracija*: odnosi se na istraživanja koja sabiru radikalno oprečne perspektive i pokušavaju tu oprečnost razriješiti a) nepotpunom integracijom ili b) potpunom integracijom. Jedini način da se ra-

dikalno oprečne perspektive razriješe potpunom integracijom jest utvrditi da njihova oprečnost postoji zbog pogrešno shvaćenih pretpostavki ili krivo utvrđenih znanja i na osnovi toga ponuditi transperspektivu. Međutim, to ne mora biti jedini ishod antitetičkih integracija i to se niti ne smije očekivati od njih zato što zaključak antitetičkih integracija s pravom može biti npr. da oprečne pozicije nije moguće potpuno integrirati, što povlači za sobom savjetovanje o usklađivanju, odnosno razradu nepotpune, ali funkcionalne integracije. Takvo orijentacijsko znanje oblikuje višu klasu rješenja, odnosno uvodi nove elemente, kriterije, principe i sl., kojima se nastoji dati širi okvir smisla (transperspektiva), a preko kojeg oprečne pozicije nalaze nominalne spone.

- 3) *Sintetička integracija*: odnosi se na istraživanja koja pronalaze čimbenike sličnosti i razlike među jezgrama znanja, te (ne)kompatibilnosti među jezgrama znanja (perspektivama), putem čega nastoje postići potpuna integracija. Sintetičke integracije predviđaju da se jedni elementi jezgri znanja nužno moraju odbaciti (ili žrtvovati), drugi da se moraju uzeti za integracijska uporišta, a treći da se modeliraju prema utvrđenim integracijskim uporištima, tj. da konstituiraju perspektivu tamo gdje ona mora biti slobodna po svojoj vlastitoj svrsi, e da bi bila integrirana.

S izvedenim u vidu, ne postoji zbiljski problem s integriranjem perspektiva. To posebno vrijedi za integraciju metoda, koje su po svojoj inherentnoj znanstvenosti savršeno kompatibilne za integriranje u postupke kojima se stječe šire i dublje znanje no jednom metodom. Problem se javlja u trenutku kada se pogrešno pretpostavlja da vrhovni cilj integrativne bioetike – integriranje perspektiva u jedinstveno funkcionalan sustav – znači dominaciju neke sintetičke, po udjelu uskladivih elemenata preferirane meta-perspektive karakteristično nosećih vrijednosti. No to je neutemeljena pretpostavka s katastrofalnim posljedicama misinterpretacija zato što je integriranje perspektiva ne samo moguće nego i raznorodno. Svrha je integrativne bioetike kao orijentacijske znanosti potpuno suprotna: radi se o funkcionalnoj organizaciji jezgri znanja u službi smislenijeg življenja, što znači: optimizacija sveukupne egzistencije života u odnosu na svrhe i razloge svih bića prema zbiljskim mogućnostima uvjetovanim prirodom. Samim time, upravo na planu integracije perspektiva može se pratiti i sama kvaliteta nekog integrativno-bioetičkog istraživanja: što je rad isključiviji i skloniji apriornom nametanju određene jezgre znanja, to je evidentnije da se radi o lošije ispoštovanom smislu integrativne bioetike. *Nota bene*, detektiranje takvih rezultata opet ne smije poslužiti za kritizerstvo jer je to posvema kontraproduktivno, nego za ponovno ispi-

tivanje i nadogradnju, čime se postiže smisljena znanstveno-komunikacijska integracija.

Proizlazi, da pri etapi aspektualnog razrješavanja samo nošenje s pluriperspektivizmom ovisi najprije o etapama (1) i (2) zato što preko njih otkrivamo o kakvom će se tipu orijentacijskog istraživanja raditi: teorijskom, eksperimentalnom, praktičkom, implementacijskom, tetičkom, antitetičkom, sintetičkom, s nepotpunom ili potpunom integracijom, u svrhe općeg pregleda problema, dubinskog razumijevanja problema ili davanja rješenja za problem itd. Tek kada je takav okvir dan, provodi se regulacija etapom (3) i (4), a u ovoj fazi, aspektualno razrješavanje, tada dolazi do manifestiranja konflikata i integracija pod vidom pluriperspektivizma i svaki će slučaj sam od sebe zahtijevati podešavanje postupka. Međutim, može se u ovoj fazi predložiti jedan modularni pristup kreiran u svrhe orijentacije istraživaču, a preko njega možemo još jednom jasno otkloniti mnoge zablude prethodno raspravljane.

Da je pristup modularan znači da se moduli mogu povezivati prema potrebama istraživanja bez da istraživanje poradi isključenja nekog modula pati u rezultatima, no brzo će se pokazati da je kretanje među njima prirodno te da se na rubovima kategorija uvijek razlijevaju u prethodne ili naredne kategorije. Naravno, pretpostavka je da je istraživač dobro odmjerio koji su moduli potrebni. Ovdje naveden modularan prijedlog ima svoj opći okvir koji se sastoji od dva makromodula, svaki s pet mikromodula. Oni su sljedeći:

A. Makromoduli:

1. *Metodska obrada.* Budući da integrativna bioetika ne podrazumijeva samo »interakciju perspektiva« u smislu prikupljanja činjenica, izjava i mišljenja, nego i interakciju kodificiranih postupaka, neko istraživanje može imati vrlo jasno formiran modul u kojemu se odvija integracija metoda i rezultata tih metoda. Makromodul podrazumijeva slobodnu integraciju metoda iz svih znanstvenih područja u svrhe određene ciljevima istraživanja. Neko integrativno-bioetičko istraživanje može se zasnivati, kao što sam već prethodno oprimjerio u više navrata, npr. na sociologijskom eksperimentu, etnologijskom terenskom ispitivanju i filozofskoj analitičko-pojmovnoj obradi. Rezultati primjene metoda postaju jedinstveni rezultati integrativno-bioetičkog istraživanja, međutim, ti su rezultati u konačnici samo nova jezgra znanja koja još nije ušla u pluriperspektivnu interakciju. Zato metoda obrada funkcionira kao zasebni makromodul.
2. *Narativna obrada.* Za razliku od makromodula metode obrade, narativna obrada odnosi se na normativno-deskriptivno povezivanje i razma-

tranje perspektiva i mogućih rezultata/jezgri znanja dobivenih s ili bez metodске obrade u ovisnosti od konteksta problema. Narativna je obrada tipična za sva istraživanja koja moraju razmatrati konceptualne odnose i svjetovne fenomene, ali i da se o tome izravno ne radi, integrativno-bioetičko istraživanje nužno mora narativno obrađivati svoj problem jer integrira ne-empirijske i kulturne perspektive, uspoređuje rezultate i izvlači orijentacijske prijedloge. U narativnoj obradi izravno se javlja nemetodski pluriperspektivizam i mikromoduli dolaze do konačnog izražaja. Kako će se narativna obrada voditi i koje će nove elemente znanja proizvoditi u potpunosti ovisi o istraživaču i postupak nije moguće podvrgnuti jednoznačnom obrascu.

B. Mikromoduli:

1. *Pregled.* Modul pregled podrazumijeva raspravu o izboru jezgri znanja (metoda i/ili perspektiva) i njihovo sabiranje. Upotrebom ovog modula artikulira se jasno koordinirana baza istraživanja koja je, prije svega, korisna recipijentima istraživanja, ali i samom autoru u njegovoj istraživačkoj praksi pomaže razumijevanju kompleksnosti problematike i ciljeva istraživanja.
2. *Razrada.* Modul razrada podrazumijeva informativno uvođenje u odabrane jezgre znanja (metode i/ili perspektive) i opisivanje njihovih sadržaja, kao i razmatranje metode komunikacije i rješavanja konceptualnih ili sadržajnih čvorova.
3. *Interakcija.* Modul interakcija podrazumijeva uspoređivanje, nadograđivanje, razgrađivanje, ulančavanje, raskidanje i vrednovanje elemenata jezgri znanja (metoda i/ili perspektiva) stavljenih u interakciju prethodnim izborom. Kako će se i koliko kvalitetno interakcija odviti ovisi isključivo o profilu istraživača, odabranom problemu i ciljevima istraživanja. Primjerice, ako integrativni bioetičar traži odgovor na pitanje regulacije dobi stanovništva i potomaka u Kini i posegne za argumentima natalizma i antinatalizma, možda razmotri biologijsko-fizikalističku perspektivu samoorganizacije živih organizama, promotri misaono-odgojnu tradiciju Kine u vrijeme najvećeg porasta stanovništva, prouči zoologijske mehanizme održanja vrste, ispita metafizičke pretpostavke u dvije sučeljene perspektive i na osnovi kreirane sheme fenomena, gradiranih prema prosječnom stupnju važnosti u svakoj perspektivi, utvrdi jakost argumenata i temeljem veće zasićenosti u svakoj perspektivi odluči predložiti natalitetni program. Jasno je da će se interakcija najviše odvijati putem dimenzije sadržaja rabljenih pojmova i rezultata.

4. *Eliminacija*. Modul eliminacije podrazumijeva uklanjanje perspektiva ili elemenata perspektiva na temelju vrednovanja pouzdanosti i argumentacijske valjanosti, a zavisno od svrhe istraživanja, s ciljem nepotpune ili potpune integracije perspektiva. Nakon inicijalne otvorenosti prema svim relevantnim perspektivama koje istraživač pronade, eliminacija bi se trebala javiti tamo gdje istraživač počinje otkrivati slabosti i manjkavosti pojedine perspektive, a zavisno od toga čemu teži u istraživanju – u slučaju tetičkih integracija eliminacija će se pojavljivati rijetko, u slučaju sintetičkih integracija često. Važno je, međutim, da za svaku eliminaciju postoji obrazloženje spram kojega se čitatelj može orijentirati u svojoj kritici.
5. *Integracija*. Modul integracije podrazumijeva stapanje perspektiva ili elemenata perspektiva na temelju nekog vida povezanosti koju bioetičar pronade, a zavisno od svrhe istraživanja. U pravilu, rezultat je integracije nova jezgra znanja – transperspektiva – koja se predlaže kao uporište za daljnju obradu problema, bilo na način da orijentacijsko istraživanje preglednog tipa da jedan dubinski uvid u kompleksnost i time od kritike i čitatelja očekuje takvu širinu horizonta znanja o problemu, bilo na način da orijentacijsko istraživanje solucijskog tipa doista producira novu paradigmu razumijevanja koja sa sobom, moguće, nosi i konkretne prijedloge rješenja. Primjerice, jedno istraživanje u kojemu bi se mogli sukobiti ateizam i teizam moglo bi rezultirati uvidom da obje težnje (ili pozicije) imaju neki zajednički faktor u fenomenu super-ordiniranom pitanju postojanja boga, na temelju čega bi istraživač mogao ustanoviti novi vid gledanja na problem koji podjednako podešava ateističko i teističko poimanje predmeta. Kako je u eliminaciji, tako je i u integraciji na djelu istraživačeva moć pronalazjenja čimbenika sličnosti i razlika, podudarnosti i nepodudarnosti, pojmovno-fenomenalnih opsega i sadržaja, temeljem kojih istraživač »važe« između mogućih ispravnih zaključaka i njima pripadnim rješenjima i prijedlozima. Ovo »vaganje« ne valja shvatiti kao kockanje – otprilike na isti način na koji sudac važe između različitih dokaza i iskaza o situaciji koja se ne da jednoznačno utvrditi, tako je i integrativni bioetičar, unatoč cjelokupnom dostupnom empirijsko-eksperimentalnom arsenalu, uglavnom suočen s problemima »klizave« prirode, s problemima koji se javljaju u jedinstvenim situacijama, okovani jedinstvenim kontekstima i duboko podložnim indeterminističkim, odnosno kaotičkim faktorima koji ih artikuliraju. Većina bioetičkih problema, što teorijskih, što krajnje praktičkih, iznimno je osjetljiva na pomake u čimbenicima, svaki novi element koji se pojavljuje u konstelaciji problema često povlači za sobom revalorizaciju cijelog stanja (upravo zato što su problemi kompleksni, a ne jednostavni) i mijenja komunikaciju s normativnim principima i postojećim uvjerenjima kojima bi se moglo pokušati

ovladati problemskim dometom. Egzaktna integracija stoga ne postoji, osim na način pojmovno-fenomenalnog podudaranja do kojega se može doći i inovacijom u promišljanju (kutu gledanja).

6. *Orijentacijski rezultati.* Posljednja etapa mjesto je konačnog iznošenja rafiniranih rezultata. Znanja koja su obradom izložena i/ili otkrivena, ono što se integriranjem ili integracijom dobilo ovdje se završno i naznačuje i obrađuje na taj način da se nastoje dati jasne orijentacije, odnosno savjeti o tome što činiti dalje s utvrđenim znanjem. Sukladno prethodnoj raspravi, orijentacija ovdje postaje objektivno-usmjeren rezultat i prijedlog za djelovanje, bez obzira o kakvom se problemu, svrsi i postupku radilo (etape 1, 2, 3). U integrativno-bioetičkoj analizi ne bismo smjeli ispitivanje završiti tek time da naznačujemo da je nešto »kompleksan problem« ili da se »nešto treba poduzeti«, ne samo zato što je to po sebi očigledno nego i zato što upućuje na idejnu slabost. Budući da je imperativ integrativne bioetike proizvoditi orijentacijska znanja i anulirati sukobe oko moralnih problema, ne može si dopustiti sustezanje od djelovanja i odlučivanja, što ujedno *ne znači (!)* da istraživanja moraju pošto-poto završavati pozitivističkim ishodima. Ona mogu završiti i na taj način da odgovor nije pronalazi i da rješenje nije moguće oblikovati – i to je rezultat, i to je odgovor, i to je orijentacija! Smisao bi upravo trebao biti usuditi se na pribavi novih rezultata i uvida ponuditi prijedloge za revidiranje postupaka ili za novo postupanje u ispitivanjima ili konkretnim situacijama/slučajevima, bez obzira na to radi li se o nekom preglednom istraživanju koje nudi nove poglede na sveze među fenomenima ili o sintetičkom istraživanju koje povezuje nekoliko istraživača, posebnih istraživanja, više metoda i niz perspektiva s ciljem zadobivanja posve novog odgovora na problem. Orijentacijski rezultati mjesto su sažimanja istraživanja, ukazivanja na nove činjenice, isticanja granica istraživanja, savjetovanja, formiranja prijedloga te otvaranja novih perspektiva i predlaganja daljnjih istraživanja. Orijentacijski rezultati do neke mjere jesu ono što bi se u standardnom modelu znanstvenog rada moglo nazivati »zaključkom«, ali ih se tako nipošto ne bi smjelo gledati. Oni prije odgovaraju kategoriji »rezultata«, no sama priroda problematike i pristupa koji je bioetičkim područjem zahtijevan traži od nas da upravo gore-opisani skup informacija tretiramo kao rezultat integrativno-bioetičkog istraživanja kao orijentacijskog istraživanja. Na koji će način istraživač to pripremiti mora ostati na odluci samog istraživača jer bi istraživač najbolje trebao razumjeti što je htio postići i kome je to namijenio s obzirom na izabrani problem.
7. *Zaključak.* U duhu uvriježenog oblika znanstvenog prenošenja znanja, zaključak bi trebao sadržavati završni osvrt na cjelokupno istraživanje. Ipak, nisam

siguran bismo li trebali slijediti obrazac koji se na općem planu znanstvene komunikacije nameće, a to je da zaključak mora sadržavati neku vrstu pregleda članka. Osobno ne vidim kakvog to smisla ima s obzirom na to da je funkcija sažetka da podastre takve informacije, što bi značilo da, premda sama riječ »zaključak« ima značenje i »zaglavka« i »sažetka«, dva puta damo isti sadržaj. Pretpostavljam, ako drugog izbora nema, da to valja napraviti, međutim, savjetovao bih da se zaključak iskoristi za promišljanje i predlaganje daljnjih koraka i isticanja problema koje bi još trebalo adresirati, odnosno za razmatranje daljnjeg smjera istraživanja i umrežavanja od strane samih autora istraživanja te savjetovanja i poziva kritike na ispitivanje problemskih dimenzija koje ostaju otvorene. Čini mi se da će načelna otvorenost i znanstvena kritičnost ne samo projekta nego i osoba koje projekt obogaćuju najbolje doći do izražaja identificiranjem ne samo pozitivnih aspekata i ne samo konkretno dobivenih rezultata i jasno danih prijedloga nego i identificiranjem nejasnih mjesta i slabih točaka pojedinih istraživanja, odnosno lociranjem ne-još-dovoljno-dobrih artikulacija i pristupa.

B5. Istraživačka metoda integrativne bioetike – zaključak

Htio bih svakako istaknuti da je prethodno izlaganje u glavi B služilo oblikovanju općeg okvira i glavnih smjernica te je popratna rasprava za smisao imala otkloniti osnovne nedoumice oko metodologije. U trenutnoj fazi uvjeren sam da dublju eksplikaciju ne mogu provesti. Konkretni problemi interakcije u danom prijedlogu te daljnja eksplikacija elemenata i etapa moći će se ustanoviti tek nakon što se prijedlog pokuša sprovesti. Potreban je izvjestan broj nad-disciplinarnih istraživanja i projekata preko kojih bi se metoda iščistila i učvrstila, a pri tim nastojanjima preporučio bih da se konzultira iznimno koristan priručnik o transdisciplinarnim istraživanjima u kojemu se, uz probleme ovdje naznačene, upućuje na razne prepreke i metode razrješavanja na planu (privremenih) (ne)kompatibilnosti metoda i ciljeva disciplina.¹⁹⁶ Iz moje perspektive, pokušao bih sprovesti najmanje jedno istraživanje prema predloženim smjericama i mjerilima te na metodologijskom planu motriti komplikacije na koje bih naišao, s ciljem predlaganja daljnjih rješenja.

Zaključak

Integrativna bioetika ne može postati opća predmetna paradigma znanstvenog djelovanja zato što, unatoč iznimnosti svoje širine, ne može zadirati

¹⁹⁶ M. Bergman i dr., *Methods for Transdisciplinary Research. A Primer for Practice.*

u područja koja zahtijevaju specijalistička istraživanja te iz kojih se rezultati ne dobivaju uvođenjem drugo-disciplinarnih perspektiva. Utoliko takvo što ne bi trebalo ni pomišljati. Također, o platformi integrativne bioetike ne treba razmišljati kao nečemu što ne dopušta monoperspektivna istraživanja kao takva, ili kao o nečemu što ne dopušta druge oblike bioetike – to bi bilo katastrofalno i poražavajuće za ono što model može postići – nego kao o nečemu što je detektiralo opsežan skup *kompleksnih problema* za koje postoji način nošenja kako je ocrtan njenom metodologijom. Ovim sam istraživanjem htio opravdati razloge za logiku i smjer razvoja integrativne bioetike te potaknuti na razmatranje mogućnosti njenih kapaciteta putem metodskog predložka, poradi čega sam nastojao, ujedno u želji da izbjegnem moguću govor u prazno, dati dovoljno različitih primjera istraživanja.

No ako bismo za transformativnu svrhu u integrativnoj bioetici mogli potražiti jednu stvar, onda je to nastojanje da kreira pozadinsko uporište nove medijacije znanstveno-kulturnog djelovanja. Smisao nije da se 'svi bave integrativnom bioetikom', nego da integrativno mišljenje pronađe svoj put kao princip znanstveno-kulturnog života, a integrativna bioetika u tome može pomoći. Njenu se konceptualnu platformu tim bolje može iskoristiti što s višeg polazišta krećemo na skali kompleksnih problema na istraživačkom planu, ali i što se tim više pozicioniramo na hijerarhiji organizaciji znanosti, obrazovanja i kulture kao pogonskih organizma sastavljenih od pojedinaca i postupaka kojima se rad opredmeće i održava jer, prisjetimo se, smisao integrativne bioetike nije tek u znanstvenom radu nego se rubovima djelatnosti prelijeva u jezera najprije ne-istraživačkog, a zatim i kulturnog života. U konačnici, rijetko si koja znanost dopušta sustavno kritičko okretanje k samoj sebi putem interakcije sa svim drugim aktivnostima života i, samim time, investiranjem energije u daljnji razvoj integrativnog mišljenja (i integrativne bioetike) možemo postići i pripomoći instauraciji zabludjelog znanstveno-kulturnog gibanja globalnog društva, naime zato što kroz ovakve modele hoćemo gledati i razgovarati s cjelinom. Potrebno je, međutim, u to imati vjere. U najmanju ruku, vjeru ćemo održati i zadobiti usudom živućeg razvoja integrativne platforme mišljenja i djelovanja u službi povratka zajedničkog, biotičkog smisla.